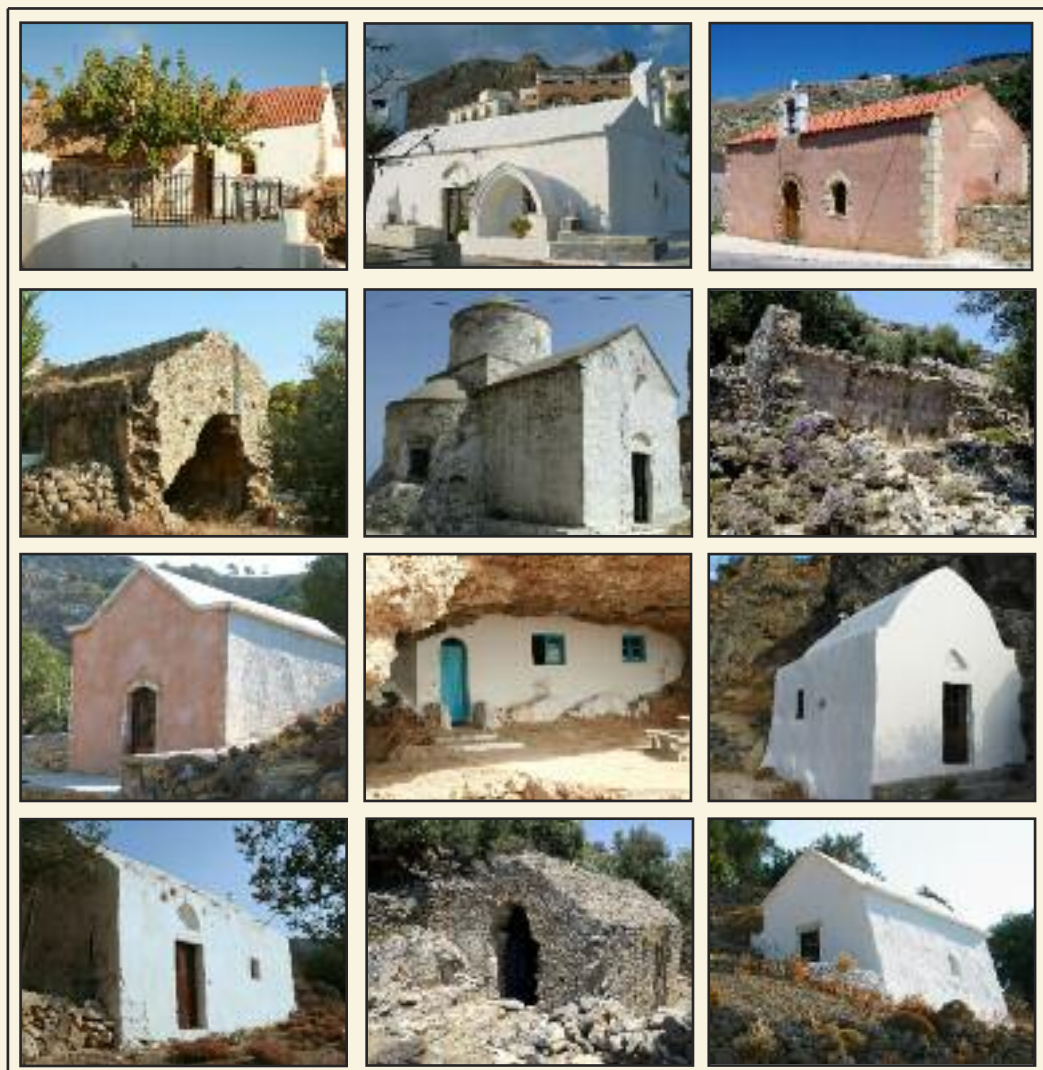

Γιώργος Κ. Δαλιδάκης

***Αναζητώντας τις εκατό εκκλησιές
της Χώρας Σφακίων***

**Αναζητώντας τις εκατό εκκλησιές
της Χώρας Σφακίων**

*Έρευνα εντοπισμού και καταγραφής ναών στην ενορία
της Χώρας Σφακίων καθώς και έρευνα ιστορικών και άλλων πηγών
για την εξακρίβωση ενός τοπικού θρύλου.*

Copyright © Γιώργος Κ. Δαλιδάκης

ISBN 978-960-930339-2

Τίτλος: Αναζητώντας τις εκατό εκκλησιές της Χώρας Σφακίων

Συγγραφέας
και Εκδότης: Γιώργος Κ. Δαλιδάκης

Διεύθυνση: 259 Dendy Street
East Brighton
Victoria 3187
Australia

e-mail: George_d@iinet.net.au

Εκτύπωση: Αλφάβητο ΑΕΒΕ Γραφικές Τέχνες
Τηλ. κέντρο: 210 6466086
www.alphabet.gr

Γιώργος Κ. Δαλιδάκης

***Αναζητώντας τις εκατό εκκλησιές
της Χώρας Σφακίων***

Μελβούρνη 2008

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Πριν από διακόσια περίπου χρόνια ο Αναγνώστης Σκορδίλης, γιός του παπά Σήφη Σκορδίλη, καθισμένος κάτω από ένα πρίνο, έγραφε αυτά που του διηγίονταν με δάκρυα στα μάτια ο αγράμματος τυροκόμος και ριμαδόρος μπάρμπα-Μπατζελιός. Αυτή ήταν η ιστορία της επανάστασης του Δάσκαλου του Γιάννη και έτσι έφθασε σε μιάς το τραγούδι του Δασκαλογιάννη. Κοντά στο τέλος αυτού του τραγικού τραγουδιού, έγραψε και τους παρακάτω στίχους για την καταστροφή της Χώρας Σφακίων:

*«Πού 'ναι ή Χώρα τω Σφακιώ με τα πολλά καράβια,
με τσ' εκατό τζη εκκλησιές, τα πλούσια τα σεράγια;
Το Μεσοχώρι, ο Μπροσγιαλός, το Θόλος, το Γιωργίτζι;
Ούλα γενήκασι σωρός και δέ βγορίζει σπίτι...»*

Αυτοί οι στίχοι είναι η παλαιότερη αναφορά η οποία υπάρχει και μας λέει ότι η Χώρα Σφακίων είχε εκατό εκκλησιές. Είναι μια από τις παραδόσεις της περιοχής που την ακούει και σήμερα ο επισκέπτης στη Χώρα Σφακίων όταν σεργιανάει στα στενά του χωριού και συναντά πολλές εκκλησιές, μερικές καλοστεκούμενες και φρεσκοβαμμένες και άλλες ερειπωμένες. Υπάρχουν βεβαίως και άλλες ιστορίες και παραδόσεις, σαν αυτήν της εκατοστής πρώτης εκκλησίας, στην οποία οι Σφακιανοί είχαν κρύψει τα ιερά και όσια όλων των εκκλησιών για να μην τα βρουν οι Τούρκοι και τα βεβηλώσουν. Δυστυχώς όλα καταστράφηκαν το 1770 και όταν γύρισαν οι χωριανοί δεν μπόρεσαν να βρουν την εκκλησία με τα ιερά κειμήλια. Από τότε, πολλοί ακόμη ψάχνουν.....

Πολλοί ιστορικοί του προηγούμενου αιώνα έχουν επαναλάβει αυτή την ιστορία τόσες φορές που για καιρό τώρα κανείς δεν αμφισβητεί αυτή την τοπική παράδοση. Άκουσα και εγώ αυτήν την ιστορία, σαν επισκέπτης τα τελευταία χρόνια στον τόπο που είναι φυτεμένες και οι δικές μου ρίζες. Αρχισα λοιπόν να ψάχνω και να ερευνώ για να δω αν θα μπορέσω να βρω κάτι από αυτές τις εκατό εκκλησιές.

Με ένα χάρτη, μια φωτογραφική μηχανή και μια μηχανή GPS δορυφορικής τεχνολογίας, για να καταγράψω ακριβώς τη θέση της κάθε μιας που θα εντόπιζα, άρχισα την αναζήτησή μου. Ήθελα να κάνω έναν κατάλογο με πληροφορίες για τις εκκλησιές που υπάρχουν σήμερα, καθώς και για αυτές που οι παλαιοί ξέρουν ότι κάποτε υπήρχαν, μαζί με ένα χάρτη με τις τοποθεσίες τους, φωτογραφίες και ό,τι άλλες πληροφορίες θα μπορούσα να βρω. Μίλησα και με Σφακιανούς, που ήξεραν παλιές τοπικές ιστορίες και παραδόσεις, για να μάθω όσο μπορούσα πιο πολλά για την ιστορία αυτών των εκκλησιών. Αλλά αυτή η έρευνα δεν με ικανοποιούσε απόλυτα γιατί εκατό εκκλησιές δεν εύρισκα. Αρχισα να ψάχνω και στις βιβλιοθήκες, τα ιστορικά αρχεία και όπου αλλού υπήρχαν σχετικές πληροφορίες για να εξακριβώσω αν υπάρχουν ιστορικές μαρτυρίες για αυτόν το μεγάλο αριθμό των εκκλησιών.

Αυτό το μικρό βιβλίο είναι το αποτέλεσμα της έρευνάς μου μέχρι σήμερα. Είναι γραμμένο με αγάπη προς την επαρχία μας και είναι αφιερωμένο στους κατοίκους της Χώρας Σφακίων που έχουν το ίδιο ενδιαφέρον με μένα για την ιστορία του τόπου μας. Είναι επίσης αφιερωμένο στη νεολαία της Χώρας Σφακίων, για να μην ξεχάσουν και τελικά χάσουν για πάντα αυτό το κομμάτι της πλούσιας ιστορίας και παράδοσης των προγόνων τους.

Αυτή η μελέτη, η έρευνά μου, δεν έχει τελειώσει ακόμη. Αν βρεθούν περισσότερες πληροφορίες στο μέλλον και υπάρχει ενδιαφέρον, αυτό το μικρό βιβλίο θα μπορούσα να το επανεκδώσω με αυτές τις νέες πληροφορίες. Γι' αυτό θα ήθελα να παρακαλέσω όλους όσους έχουν το ίδιο ενδιαφέρον και τυχόν διαθέτουν νέα στοιχεία να μου τα στείλουν ταχυδρομικώς στην διεύθυνσή μου στην Αυστραλία, όπου διαμένω μόνιμα, η οποία είναι γραμμένη παρακάτω σε αυτήν τη σελίδα.

Γιώργος Κ. Δαλιδάκης
Σεπτέμβριος 2008

Ταχυδρομική διεύθυνση

George Dalidakis
259 Dendy Street
East Brighton, Vic. 3187
Australia

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος	σελίδα	1
Περιεχόμενα		3
Εισαγωγή		5
Οι εκκλησίες της Χώρας Σφακίων		9
Η Χώρα Σφακίων – Περπατώντας μέσα στις συνοικίες της Χώρας Σφακίων		10
Βασικά χαρακτηριστικά των ναών στα Σφακιά		10
Ομπροσγιαλός		
1. Παναγίας (Εισόδια)		11
2. Αγίας Βαρβάρας		12
3. Αγίων Παντελεήμονα και Νικολάου		13
4. Χριστού		15
5. Ζωοδόχου Πηγής		15
6. Αγίου Ελευθερίου (σπήλαιο)		16
7. Αγίου Σπυρίδωνα		16
8. Αγίου Γεωργίου		17
9. Αγίας Παρασκευής (σπήλαιο)		18
10. Αγίου Αντωνίου (σπήλαιο)		19
11. Αγίου Ιωάννη Θεολόγου		20
Μεσοχώρι		
12. Παναγίας (Ζωοδόχος Πηγή)		21
13. Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης		22
14. Αγίων Πάντων		23
15. Χριστού (Μεταμόρφωση) και Παναγίας (Κοίμηση της Θεοτόκου)		29
16. Αγίου Ιωάννη Ριτολόγου		32
17. Αγίου Νικολάου		33
18. Αγίων Αναργύρων		34
19. Προφήτη Ηλία		35
20. Τιμίου Σταυρού		36
Θόλος		
21. Αγίων Αποστόλων		37
22. Υπαπαντή του Σωτήρος		41
23. Αγίων Ιωάννη Προδρόμου και Ιωάννη Θεολόγου		43
24. Αγίου Αθανασίου		44
25. Αγίου Γεωργίου		45
26. Αγίου Γεωργίου		46
27. Παναγίας (Εισόδια)		47

Γεωργίτσι		
28.	Αγίου Γεωργίου	σελίδα 49
29.	Παναγίας (Κοίμηση)	51
30.	Χριστού	54
31.	Αγίας Παρασκευής	56
32.	Αγίου Νικολάου	58
33.	Παναγίας (Ευαγγελισμός)	60
34.	Αγίας Παρασκευής (σπήλαιο)	61
Εκκλησίες έξω από τις τέσσερις συνοικίες		
35.	Αγίας Τριάδος	62
36.	Αγίας Κυριακής (σπήλαιο)	64
37.	Αγίου Χαραλάμπους (σπήλαιο)	66
Σύνοψη		67
Άλλες εκκλησίες της ενορίας της Χώρας Σφακίων		
Μουρί		
38.	Χριστού και Παναγίας (Γέννηση της Θεοτόκου)	69
39.	Αγίου Γεωργίου	72
40.	Αγίου Νεκταρίου	73
41.	Τιμίου Σταυρού	74
Διχαλώματα – Καλοί Λάκκοι		
42.	Άγιος Παύλος	78
Αναζητώντας τις εκατό εκκλησίες μέσα στα ιστορικά αρχεία		82
Επίλογος		100
Παραρτήματα		
1.	Χάρτης Χώρας Σφακίων	107
2.	Χάρτης περιφέρειας Χώρας Σφακίων	108
3.	Χάρτης Μουρί - Διχαλώματα	109
4.	Κατάλογος ναών και συντεταγμένων τοποθεσιών	110
Βιβλιογραφία		113

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το βιβλίο αυτό παρουσιάζει τα αποτελέσματα μιας μελέτης της οποίας αρχικός σκοπός ήταν να ανακαλύψει αν η παράδοση των εκατό εκκλησιών ήταν βασισμένη σε ιστορικά στοιχεία και αν πράγματι ένας τέτοιος μεγάλος αριθμός εκκλησιών, σε μια τόσο μικρή περιοχή, κάποτε υπήρχε. Τη μελέτη αυτή την έκανα παίρνοντας δύο διαφορετικές, αν και λίγο παράλληλες, κατευθύνσεις.

Η πρώτη κατεύθυνση ήταν μια προσπάθεια εντοπισμού και φωτογραφικής τεκμηρίωσης όσων ναών και ερείπων ναών μπορούσα να βρω σε αυτή την περιοχή. Περιπατώντας και ρωτώντας κατοίκους της Χώρας για τοποθεσίες ναών, καθώς και ερείπων ναών, έκανα μια αρχική εντόπιση όσων υπάρχουν σήμερα στην περιοχή της Χώρας Σφακίων. Αυτούς τους ναούς τους φωτογράφισα και την τοποθεσία τους την εντόπισα με χρήση δορυφορικής τεχνολογίας, δέκτη GPS, ούτως ώστε να μπορέσω να χαρτογραφήσω αυτούς τους ναούς με τη σχετική ακρίβεια αυτού του συστήματος. Οι συζητήσεις με κατοίκους, οι οποίοι είχαν ιδιαίτερο ενδιαφέρον και πληροφορίες για ορισμένους ναούς, με βοήθησαν στην καταγραφή ορισμένων βασικών στοιχείων για την ιστορία αυτών των ναών. Τελικώς, οι συζητήσεις που είχα κατά καιρούς με τον εφημέριο της Χώρας Σφακίων, πατέρα Αθανάσιο Κουκουνάρη, επίσης με βοήθησαν πολύ σ' αυτήν τη μελέτη.

Η δεύτερη κατεύθυνση αυτής της μελέτης ήταν η έρευνα που έκανα σε βιβλιοθήκες και ιστορικά αρχεία για να εξακριβώσω ό,τι πληροφορίες υπήρχαν για τη Χώρα Σφακίων και τις εκκλησίες της, από τις πρώτες αναφορές για τη Χώρα, από τον 15ο αιώνα, μέχρι και τη σημερινή εποχή. Αυτές τις πληροφορίες προσπάθησα να τις ταυτίσω με τις εκκλησίες που είχα βρει, για να βεβαιωθώ ότι όλες τις εκκλησίες, που αναφέρονται σε ιστορικά βιβλία και έγγραφα και άλλες απογραφές, τις είχα εντοπίσει στην περιοχή της Χώρας Σφακίων.

Τα αποτελέσματα αυτής της έρευνας παρουσιάζονται σε αυτό το βιβλίο ως ακολούθως:

Στο πρώτο τμήμα του βιβλίου παρουσιάζονται οι ναοί, καθώς και τα ερείπια ναών, κατά συνοικία μέσα στη Χώρα Σφακίων ή κατά περιοχή έξω από αυτήν, κατά τρόπο που ένας επισκέπτης της περιοχής θα μπορούσε να τους επισκεφθεί ακολουθώντας την περιγραφή μιας διαδρομής, με τις φωτογραφίες και περιγραφές των ναών, βοηθούμενος με χάρτες οι οποίοι παρουσιάζονται στο τέλος του βιβλίου, στα Παραρτήματα, και με πληροφορίες για τις συντεταγμένες κάθε τοποθεσίας, αν θα χρησιμοποιούσε ένα δέκτη GPS. Πληροφορίες γι' αυτούς τους ναούς και διάφορα ιστορικά στοιχεία παρουσιάζονται επίσης σε αυτό το τμήμα του βιβλίου.

Στο δεύτερο τμήμα του βιβλίου (Κεφάλαιο: «Αναζητώντας τις εκατό εκκλησίες μέσα στα ιστορικά αρχεία») παρουσιάζονται τα αποτελέσματα της έρευνας σε βιβλιοθήκες, ιστορικά αρχεία και άλλες πηγές πληροφοριών, όπου προσπάθησα να βρω σχετικά στοι-

χεία για την ύπαρξη των ναών της Χώρας Σφακίων. Αυτή η έρευνα, αν και εκτενής και λεπτομερής όσο ήταν δυνατόν, δεν θα έχει καλύψει όλες τις πηγές που ενδεχομένως υπάρχουν, ιδιαίτερος βιβλία με περιγραφές της Κρήτης από τον 16ο και 17ο αιώνα, που είναι δύσκολο να εντοπιστούν. Συνεπώς, υπάρχει περίπτωση να υπάρχουν και σχετικές πληροφορίες τις οποίες δεν έχω εξετάσει, αλλά δεν νομίζω ότι αυτές οι πηγές θα άλλαζαν το συμπέρασμα αυτής της μελέτης.

Το συμπέρασμα αυτής της μελέτης παρουσιάζεται στο τελευταίο κεφάλαιο του βιβλίου, τον Επίλογο.

Θα ήταν πολύ δύσκολο να τελειώσω αυτή τη μελέτη χωρίς τη βοήθεια πολλών ατόμων, γνωστών και φίλων τους οποίους θα ήθελα να ευχαριστήσω για τη συνδρομή και ενθάρρυνση που μου δείξανε.

Από τους κατοίκους της Χώρας Σφακίων θα ήθελα να ευχαριστήσω ιδιαίτερος τους:

Παύλο Βοτζάκη, Στάθη Καβρό, Ελένη Κελαϊδή, Μανούσο Κελαϊδή, Μανώλη Μπραουδάκη, Δαμουλή Περάκη, Γιάννη Τζαρδή, Ανδρέα Φασουλάκη και τον πατέρα Αθανάσιο Κουκουνάρη.

Το Γιώργο Πατρουδάκη, Σφακιανό δημοσιογράφο από το Λουτρό και εκδότη του περιοδικού «Κρητικό Πανόραμα», που με βοήθησε πολύ με φωτογραφίες και υλικό για ορισμένους από τους ναούς της Χώρας Σφακίων.

Το προσωπικό της Δημοτικής Βιβλιοθήκης Χανίων για τη βοήθειά τους και ειδικά τη Θεανώ Μποράκη καθώς και το Γιάννη Λαγαμτζή της βιβλιοθήκης του Πανεπιστημίου Κρήτης.

Το Γιώργο Κουρμούλη από τα Χανιά για τις πληροφορίες σχετικά με το μνημείο του σπλαρχηγού Δημήτρη Κουρμούλη, έξω από το ναό του Αγίου Σπυρίδωνα στον Ομπροσγιαλό.

Την Πηνελόπη Ματσούκα της εταιρίας ANABAΣΗ για την άδεια να χρησιμοποιήσω αποσπάσματα από το χάρτη «Λευκά Όρη – Σφακιά».

Τον Αγησίλαο Καλουτσάκη και τον Αλέξη Καλοκαιρινό από το Ιστορικό Μουσείο Κρήτης για την παραχώρηση ψηφιακής φωτογραφίας και άδεια να χρησιμοποιήσω στο βιβλίο μου την χαλκογραφία του Marco Boachini της Χώρας Σφακίων από τον 17ο αιώνα.

Την Dott.ssa Mirella Canzian της Marciana Εθνικής Βιβλιοθήκης της Βενετίας για την άδεια να χρησιμοποιήσω στο βιβλίο μου την χαλκογραφία του Raffael Monanni της Χώρας Σφακίων από τον 17ο αιώνα.

Τους Jean Hannan, Simon Stutz και Wolfgang Kistler για ορισμένες φωτογραφίες ναών που μου δώσανε.

Τον Steve Crow για την βοήθειά του με το πρόγραμμα για την χαρτογράφηση της Χώρας Σφακίων.

Τον αρχαιολόγο Κωνσταντίνο Ψαράκη της ΚΕ΄ Εφορίας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων από τα Χανιά.

Τον αρχιτέκτονα Στέφανο Νομικό για την βοήθεια του για την περιγραφή ορισμένων χαρακτηριστικών των ναών της Χώρας Σφακίων.

Τον Dr Alfred Vincent για την μετάφραση ορισμένων βενέτικων εγγράφων και την βοήθεια του σε σχετικές έρευνες.

Τον καθηγητή Αναστάσιο Τάμη και τους Σταύρο Πέτρου και Παναγιώτη Γκογκίδη του Εθνικού Κέντρου Ελληνικών Μελετών και Έρευνας (EKEME) του Πανεπιστημίου La Trobe (National Centre for Hellenic Studies and Research of La Trobe University) της Αυστραλίας για την βοήθειά τους με διορθώσεις στο κείμενο αυτού του βιβλίου και την άδεια χρήσης βιβλιοθηκών πανεπιστημίων της Μελβούρνης και του Σίδνεϊ της Αυστραλίας.

Τον Κρητικό φίλο μου από την Αυστραλία Σωκράτη Τσουρδαλάκη για βοήθειά του στην έρευνά μου σε ιστορικές πηγές, τη χρήση της βιβλιοθήκης του καθώς και τη συμβουλή του σε ιστορικά και εκκλησιαστικά θέματα.

Θα ήθελα επίσης να ευχαριστήσω ιδιαίτερα τον Σφακιανό συγγραφέα και ιστορικό Πάρι Κελαϊδή, για την υποστήριξη και ενθάρρυνσή του στη μελέτη μου της ιστορίας των Σφακίων καθώς και στην έρευνά μου στις προγονικές Σφακιανές μου ρίζες.

Οι εκκλησίες της Χώρας Σφακίων

Ο επισκέπτης που έρχεται στην Χώρα Σφακίων, έχοντας ακούσει την τοπική παράδοση για τις εκατό εκκλησίες της Χώρας, και έχει περιέργεια και ενδιαφέρον να δει και ο ίδιος αυτές τις εκκλησίες, θα εντυπωσιαστεί με το πρώτο του αντίκρουσμα αυτού του ιστορικού τόπου, καθώς το πλοίο του πλησιάζει το λιμάνι. Αν και σήμερα είναι σχετικά μεγάλο χωριό, απλωμένο στις κάτω πλαγιές των Λευκών Ορέων, δεν φαίνεται όμως ως τόπος γεμάτος από μεγάλες, εντυπωσιακές εκκλησίες. Ωραίο μικρό λιμάνι στα αριστερά, με εστιατόρια και ξενοδοχεία από πίσω που απλώνονται προς τα πάνω, προς το βουνό. Στα δεξιά ένα εντυπωσιακό νέο λιμάνι με μερικά σκάφη των ντόπιων ψαράδων και ένα μικρό, κάτασπρο ναό δίπλα από το λιμάνι. Και μπροστά, πάνω σε ένα μικρό βουναλάκι καλυμμένο με πεύκα, ένα ερειπωμένο κάστρο, παλιός φρουρός πάνω από τα δυο λιμάνια και το χωριό.

Σε αυτό το τμήμα του βιβλίου θα πάμε παρέα με τον επισκέπτη μας να ανακαλύψουμε όσες μπορούμε να βρούμε από τις εκατό εκκλησίες της τοπικής παράδοσης.

Περπατώντας μέσα στις συνοικίες της Χώρας Σφακίων

Κοιτάζοντας τη Χώρα Σφακίων, καθώς πλησιάζουμε την προβλήτα, βλέπουμε μπροστά μας κοντά στην παραλία τη συνοικία που ονομάζεται Ομπροσγιαλός (μπροστά στο γιαλό). Παραπάνω στα δεξιά μας είναι το Μεσοχώρι και πάνω προς το βουνό, μέσα στον ελαιώνα, είναι το παλιό, εγκαταλειμμένο χωριό, το Γεωργίτσι. Στα δεξιά μας, πίσω από το γκρεμισμένο βενετσιάνικο κάστρο, βρίσκεται ο Θόλος, η ανατολικότερη συνοικία της Χώρας.

Βγαίνοντας από το πλοίο και κατευθυνόμενοι βόρεια προς την πλατεία της Χώρας, παρατηρούμε στα αριστερά μας το μνημείο των Αυστραλών, Βρετανών και Νεοζηλανδών στρατιωτών, που μετά από τη σκληρή μάχη της Κρήτης έφυγαν από αυτό το μέρος μετά την κατάκτηση του νησιού από τους Γερμανούς, στα τέλη Μαΐου 1941. Πιο πάνω και στα δεξιά μας παρατηρούμε τις προτομές δυο Σφακιανών ιστορικών προσωπικοτήτων, του Παρθενίου Κελαϊδή, Αρχιμανδρίτη και πρωτοργού της μεγάλης κρητικής επανάστασης του 1866 και του Παύλου Βαρδινογιάννη, βουλευτή και υπουργού, μέλος της οικογένειας που είχε τις ρίζες της στο χωριό Άγιος Ιωάννης Σφακίων.

Η πορεία που θα ακολουθήσουμε στην αναζήτησή μας για τις εκκλησίες της Χώρας Σφακίων θα αρχίσει από την πλατεία του χωριού, εν συνεχεία θα κατευθυνθούμε προς τα δυτικά, μέσα στον Ομπροσγιαλό, έπειτα θα επισκεφθούμε δυο ναούς λίγο πιο έξω από αυτή την περιοχή, ένα πάνω στο βουνό επάνω από τον Ομπροσγιαλό, και ένα στο νέο λιμάνι, στα ανατολικά του χωριού. Μετά θα ανεβούμε προς το Μεσοχώρι, όπου θα επισκεφτούμε ναούς οι οποίοι είναι γενικώς σε καλή κατάσταση, εκτός από δύο που μόνο τα ερείπιά τους υπάρχουν σήμερα. Έπειτα θα πάμε προς τη συνοικία του Θόλου να επισκεφτούμε τους ναούς αυτής της περιοχής, ένας από τους οποίους είναι διαφορετικού ρυθμού από τους άλλους σφακιανούς ναούς και ένας άλλος που σώζεται σε μορφή ερείπων σήμερα. Μετά θα γυρίσουμε πίσω προς το Μεσοχώρι, για να ανεβούμε στην παλιά συνοικία, στο Γεωργίτσι, το οποίο σήμερα είναι ερειπωμένο. Μερικοί από τους ναούς στο Γεωργίτσι είναι σε σχετικά καλή κατάσταση αλλά τρεις άλλοι είναι τελείως ερειπωμένοι. Όλοι αυτοί οι ναοί, ή τα λίγα ερείπια που έχουν απομείνει στην περιφέρεια της Χώρας, παρουσιάζονται σε χάρτες που βρίσκονται σε παραρτήματα στο τέλος αυτού του βιβλίου, μαζί με έναν κατάλογο των ναών με στοιχεία γεωγραφικών συντεταγμένων κάθε τοποθεσίας.

Βασικά χαρακτηριστικά των ναών στα Σφακιά

Οι περισσότεροι ναοί της Χώρας Σφακίων έχουν ορισμένα κοινά χαρακτηριστικά. Συνήθως είναι μονόκλιτοι “βασιλικού ρυθμού” μικρών διαστάσεων και στεγασμένοι με δίρριχτη εξωτερικά στέγη (στέγη με τις δύο μακρές πλευρές σε αντιθετική μεταξύ τους κλίση προς τα έξω) και εσωτερικά με οξυκόρυφους θόλους. Σε ορισμένες περιπτώσεις η θολωτή μορφή διατηρείται και εξωτερικά. Έχουν ένα μικρό αγιοθύριδο (παράθυρο)

στον ανατολικό τοίχο στην κόγχη του ιερού, και η είσοδος είναι συνήθως στη δυτική πλευρά. Σε άλλες περιπτώσεις όπου η τοποθεσία δεν επιτρέπει η είσοδος είναι στη νότια πλευρά. Ορισμένοι δίκλιτοι ναοί (ναοί κτισμένοι ο ένας δίπλα στον άλλο) που εσωτερικά συνδέονται με διαχωριστικά τόξα έχουν συνήθως μια είσοδο στη δυτική πλευρά και μία στη νότια, μια είσοδο για κάθε ένα κλίτος. Σε μερικές περιπτώσεις υπάρχει και παράθυρο στη νότια πλευρά του ναού. Άλλο χαρακτηριστικό γνώρισμα των ναών των Σφακίων είναι οι εξωτερικές διακοσμήσεις με σκύφους (διακοσμητικά βαθιά πιατάκια που συνηθίζονταν ως διακοσμήσεις την εποχή της Ενετοκρατίας) πάνω από την είσοδο, και μερικές φορές στον ανατολικό τοίχο, πάνω από το αγιοθύριδο. Υπήρχε μια άλλη παράδοση να εντοιχίζουν τουλάχιστον ένα αρχιτεκτονικό κομμάτι παλαιότερου κατεστραμμένου χριστιανικού ναού από την περιοχή, για να δείξουν τη διαχρονικότητα του χριστιανισμού και ότι εκεί, ή κάπου εκεί κοντά, υπήρχε παλαιότερα άλλη εκκλησία. Πολλές φορές επίσης βρίσκουμε ένα τουλάχιστο τάφο με αρκοσόλιο (διακοσμητικό θολωτό τοίχο πάνω από τον τάφο) σε εσωτερικό ή εξωτερικό τοίχο του ναού, και σε άλλες περιπτώσεις σε τοίχο του περιβόλου του ναού. Διαφέρουν βεβαίως οι ναοί οι οποίοι έχουν ανεγερθεί μέσα σε σπήλαια ή έχουν τη μια πλευρά τους τοίχο παλαιότερου ναού ο οποίος βρισκόταν μέσα σε σπήλαιο. Υπάρχει ακόμη κι ένας άλλος ναός, ο οποίος είναι τελείως διαφορετικός από όλους τους υπόλοιπους, ο ναός των Αγίων Αποστόλων, ο οποίος είναι “βυζαντινού ρυθμού”, σταυροειδής με τρούλο.

Ομπροσγιαλός

Ο πρώτος ναός που συναντούμε ανεβαίνοντας προς τα βόρεια της Χώρας, στα δεξιά μας στην πλατεία του χωριού, είναι ο Ναός της Παναγίας (Εισόδια). Είναι ένας σχετικά νέος ναός που έχει ανεγερθεί στην θέση παλαιού ναού του 17^{ου} ή 18^{ου} αιώνα.

Ναός της Παναγίας (Εισόδια) - (α.α.1)

Πιθανώς ο παλαιός ναός να είναι αυτός που δηλώθηκε από τον παπα-Γιωργίλα Σκορδύλη¹ στην βενετική απογραφή των ναών του 1637 (βλέπε σελ. 86). Ο παλαιός ναός καταστράφηκε κατά τον γερμανικό βομβαρδισμό της Χώρας Σφακίων το 1941 και έπειτα κατεδαφίστηκε από τους κατακτητές, οι οποίοι έκτισαν εκεί ένα πολυβολείο. Μετά την Κατοχή ο νέος ναός ανεγέρθηκε από τη Χρυσή Εμμ. Λεντάρη.²

Περίπου εκατό μέτρα ΒΔ του ναού της Παναγίας βλέπουμε έναν άλλο ναό, της Αγίας Βαρβάρας.

Ναός της Αγίας Βαρβάρας (α.α. 2)

Αυτός είναι ένας ανακαινισμένος ναός βενετικής εποχής, ΒΔ του χώρου σταθμεύσεως αυτοκινήτων στον Ομπροσγιαλό. Μια μαρμαρίνη πλάκα λέει ότι «Εκτίσθη το έτος 1934 υπό Ιωάν. Μπαμπιολάκη Μποσινά και Οικογένεια Σταυρούδη» (Πιθανώς να ήταν ανέγερση νέου ναού στη θέση ναού βενετικής εποχής). Πρόσφατα, μετά το 1970, ανακαινίστηκε από απογόνους της οικογένειας Σταυρούδη.

¹ Το επώνυμο Σκορδύλης το συναντούμε γραμμένο με ιώτα και με ύψιλον. Παλαιότερα βιβλία π.χ. «Ιστορία της Κρήτης» του Βασίλειου Ψιλάκη και παλαιά έγγραφα π.χ. «Προβελέγιον» (έγγραφο Hopf) χρησιμοποιούν το ύψιλον. Μεταγενέστεροι συγγραφείς χρησιμοποιούν το ιώτα όπως ο Στέφανος Ξανθουδίδης στο βιβλίο του «Η ενετοκρατία εν Κρήτη και οι κατά των Ενετών αγώνες των Κρητών» του 1939 και ο Πάρις Κελαϊδής στην «Εγκυκλοπαίδεια των Σφακίων» του 2007. Στο βιβλίο μου θα χρησιμοποιήσω το

Ναός των Αγίων Παντελεήμονα και Νικολάου (α.α. 3)

Περίπου τριάντα μέτρα ΝΔ του ναού της Αγίας Βαρβάρας είναι ο καθεδρικός ναός της Χώρας Σφακίων των Αγίων Παντελεήμονα και Νικολάου μαζί με τρεις άλλους ναούς στην ίδια περιφραγμένη τοποθεσία. Ο ναός των Αγίων Παντελεήμονα και Νικολάου είναι ένας δίκλιτος ναός και είναι ο καθεδρικός ναός της Χώρας Σφακίων. Ο πρώτος ναός, του Αγίου Παντελεήμονα, πιθανώς ανεγέρθηκε τον 17^ο ή 18^ο αιώνα, ενώ το δεύτερο κλίτος, ο ναός του Αγίου Νικολάου ανεγέρθηκε το 1817, όπως μας λέει μια επιγραφή πάνω από την νότια πόρτα του ναού. Γύρω από τον ναό είναι ορισμένοι οικογενειακοί τάφοι, μερικοί με οξυκόρυφο αρκοσόλιο πάνω από τον τάφο, σε ρυθμό της εποχής της ενετοκρατίας. Έξω από τον νότιο τοίχο του ναού βρίσκεται ο τάφος του διακριθέντος στην επανάσταση του 1821 οπλαρχηγού και πρακτικού γιατρού Ιωσήφ χατζη-Γρηγοράκη.³

ιώτα έκτος από περιστάσεις όπου αναφέρομαι σε αποσπάσματα από άλλα κείμενα που χρησιμοποιούν το ύψιλον.

² Πάρις Κελαϊδής, “Εγκυκλοπαίδεια των Σφακίων”, Αθήνα, 2007 (σελ. 107)

³ Πάρις Κελαϊδής, “Εγκυκλοπαίδεια των Σφακίων”, Αθήνα, 2007 (σελ. 77)

Οικογενειακοί τάφοι με αρκοσόλια.

Το καμπαναριό του ναού.

Αριστερά, η πύλη του βόρειου ναού του Αγίου Παντελεήμονα, στην δυτική πλευρά του ναού.

Κάτω, Λεπτομέρεια της επιγραφής πάνω από την πύλη στην νότια πλευρά του ναού του Αγίου Νικολάου.

Μερικά μέτρα ΒΑ του ναού των Αγίων Παντελεήμονα και Νικόλαου βρίσκεται ο ερειπωμένος ναός του Χριστού.

Ναός του Χριστού (α.α. 4)

Ο ναός είναι πιθανώς βενετικής εποχής αλλά δυστυχώς ερειπωμένος.

Μερικά μέτρα Β του ναού των Αγίων Παντελεήμονα και Νικόλαου βρίσκονται δυο ναοί, ο ένας από αυτούς είναι ερειπωμένος. Οι ναοί αυτοί έχουν ανεγερθεί κατά τρόπο που καλύπτουν παλαιότερους ναούς οι οποίοι είχαν ανεγερθεί μέσα σε μικρά σπήλαια.

Ναός της Ζωοδόχου Πηγής (α.α. 5)

Ο πρώτος ναός, της Ζωοδόχου Πηγής, ανακαινίστηκε πριν από τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο από την οικογένεια Χατζηγηγοράκη και πιο πρόσφατα από την οικογένεια Κόρκακα, τα μέλη της οποίας είναι απόγονοι της οικογένειας Χατζηγηγοράκη.

Ναός του Αγίου Ελευθερίου (σπήλαιο) (α.α.6)

Ο δεύτερος ναός, κολλητά δίπλα στον προηγούμενο ναό της Ζωοδόχου Πηγής, έχει καταστραφεί και μόνο τα ερείπιά του βλέπουμε σήμερα.

Ναός του Αγίου Σπυρίδωνα (α.α.7)

Παίρνοντας τώρα μια νότια κατεύθυνση προς το λιμάνι συναντούμε τον επόμενο ναό, του Αγίου Σπυρίδωνα, μπροστά στο ξενοδοχείο “Σταυρής”. (Φωτογραφία κάτω στην προηγούμενη σελίδα)

Αυτός ο ναός ανεγέρθηκε το 1993 στη θέση που υπήρχε τον 18^ο αιώνα ένας ομώνυμος ναός. Στο νεκροταφείο του προηγούμενου ναού, η παράδοση μας λέει, ότι θάψανε τον οπλαρχηγό και αγωνιστή της επανάστασης του 1821, τον Δημήτριο Κουρμούλη, ο οποίος σκοτώθηκε πολεμώντας στην Ανάπολη. Το μνημείο έξω από τον ναό αποκαλύφθηκε το 2001.

Αριστερά είναι η φωτογραφία του μνημείου του Δημητρίου Κουρμούλη.

Πιο κάτω, προς το λιμάνι, συναντούμε τον ναό του Αγίου Γεωργίου. Βρίσκεται στο δυτικό μέρος της Χώρας Σφακίων, στον Ομπροσγιαλό, πίσω από το ξενοδοχείο “Ξενία”. Ο ναός έχει ανεγερθεί κατά τρόπο που καλύπτει παλαιότερο ναό, ο οποίος είχε κτιστεί μέσα σε ένα μικρό σπήλαιο. Ανεγέρθηκε γύρω στα 1800 και έχει ανακαινισθεί προσφάτως.

Ναός του Αγίου Γεωργίου (α.α. 8)

Ναός της Αγίας Παρασκευής (σπήλαιο) (α.α.9)

Βορειοανατολικά από το ναό του Αγίου Γεωργίου είναι μια σπηλιά μέσα στην οποία κάποτε υπήρχε ένας ναός. Αυτό το σπήλαιο με κίονα σταλακτίτη είχε χρησιμοποιηθεί κάποτε ως ναός αλλά τώρα είναι κατεστραμμένος και εγκαταλειμμένος. Βρίσκεται στο δρομάκι που οδηγεί από τον προηγούμενο ναό, του Αγίου Γεωργίου, προς τα πάνω προς τον ασφαλτόδρομο για την Ανώπολη, περίπου εκατόν πενήντα μέτρα ΒΑ του ναού του Αγίου Γεωργίου.

Από την τοποθεσία του ναού του Αγίου Γεωργίου, κάτω στο παλιό λιμάνι, κοιτάζοντας προς τον βορά, πάνω στο βουνό, μπορούμε να δούμε έναν άλλο ναό μέσα σε ένα σπήλαιο, το ναό του Αγίου Αντωνίου. Αυτός είναι περίπου διακόσια πενήντα μέτρα ΒΑ του ναού του Αγίου Γεωργίου.

Αριστερά, άποψη του σπηλαίου, με το ναό και με ένα αρκοσόλιο απέξω, όπως φαίνεται από κάτω, από το παλιό λιμάνι.

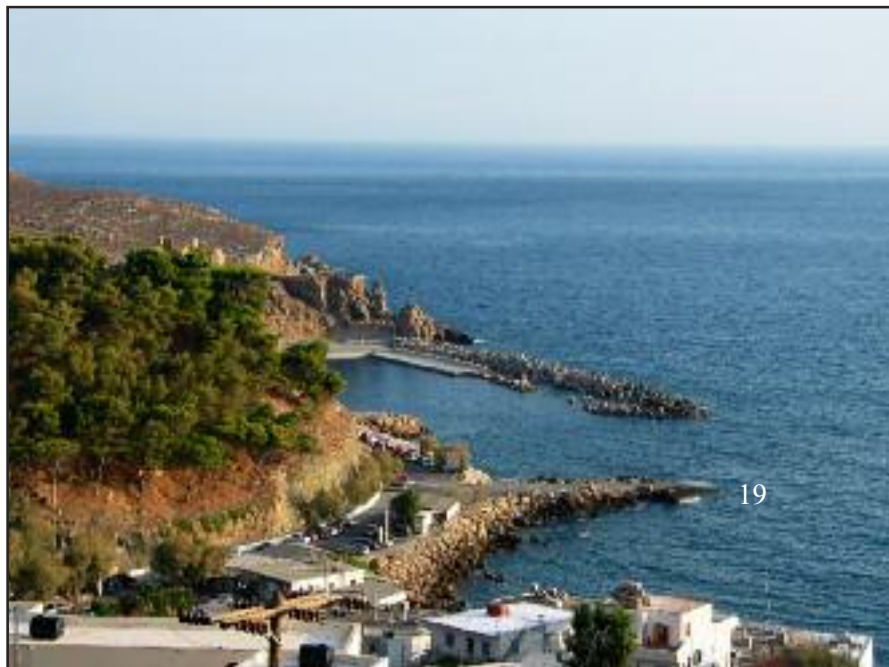
Ναός του Αγίου Αντωνίου (α.α.10)

Ο ναός έχει ανεγερθεί μέσα στο σπήλαιο και ήταν εκεί από την βενετική εποχή. Παρουσιάζεται στο χειρόγραφο της βιβλιοθήκης Χανίων (βλέπε σελ. 94-95). Επίσης αναφέρεται στη βενετική απογραφή ναών του 1634 ως ναός ιδιοκτησίας του καπετάν Δαμουλή Σκορδίλη (βλέπε. σελ. 86).

Η τοπική παράδοση λέει ότι το αρκοσόλιο έξω από το σπήλαιο του ναού είναι τάφος κάποιου μοναχού.

Άποψη της Χώρας Σφακίων, προς το νέο λιμάνι, από την τοποθεσία του ναού του Αγίου Αντωνίου. Πάνω από τα πεύκα φαίνεται και το κατεστραμμένο βενετσιάνικο κάστρο.

Κοιτάζοντας από το παλιό λιμάνι προς την ανατολή, προς το νέο λιμάνι, το Μαύρο Λιμμένα, βλέπουμε ένα ακόμη ναό, του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου.

Ναός του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου (α.α. 11)

Αυτός ο ναός είναι βενετικής εποχής, και είναι ανακαινισμένος. Παρουσιάζεται στο χειρόγραφο της βιβλιοθήκης Χανίων (βλέπε σελ. 94-95). Πρέπει να είχε καταστραφεί αργότερα, γιατί ο Σφακιανός Γιάννης Τζαρδής θυμάται ότι ένας από τους προγόνους του τον ανέγειρε ως τάμα κατά τα μέσα του 19^{ου} αιώνα.

Πίσω από το ναό υπάρχουν οι τάφοι τριών ναυτικών που δεν ήσαν από τα Σφακιά και που πνιγήκανε εκεί στην περιοχή αυτή.

Μεσοχώρι

Το Μεσοχώρι είναι η δεύτερη συνοικία της Χώρας Σφακίων η οποία βρίσκεται ανατολικά από τον Ομπροσγιαλό, λίγο πιο πάνω από την παραλία. Για να επισκευτούμε τις εκκλησίες αυτής της συνοικίας ανεβαίνουμε τον ασφαλτόδρομο που οδηγεί έξω από το χωριό, προς το Φραγκοκάστελλο και τα Χανιά. Ο πρώτος ναός που συναντούμε είναι της Παναγίας των Ψαρομήλιγγων.

Ναός της Παναγίας (Ζωοδόχος Πηγή) (α.α. 12)

Αυτός είναι ναός του 15^{ου} αιώνα, που αναφέρεται στην βενετική απογραφή των ναών του 1637 ως «Παναγία των Ψαρομήλιγγων» (βλέπε σελ. 86). Ο ναός κατέρρευσε το 1958 και μετά αναστηλώθηκε. Μία μαρμάρινη πλάκα πάνω από την είσοδο αναφέρει: «Εν μνήμη των προγόνων μας Ψαρομήλιγγων».

Ναός των Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης (α.α. 13)

Μερικά μέτρα πιο πάνω στον ίδιο δρόμο συναντούμε, στα αριστερά μας, τον ναό των Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης.

Είναι ναός του 15^{ου} αιώνα, που αναφέρεται στη βενετική απογραφή των ναών του 1637 ως ιδιοκτησία της «αδελφότητα»⁴ Σαρακηνών⁵ (βλέπε σελ.85). Ο ναός αναστηλώθηκε προσφάτως και τα θυρανοίξια έγιναν την Κυριακή 20 Μαΐου 2007.

Ο επόμενος ναός βρίσκεται λίγο παραπάνω στον ίδιο δρόμο, αριστερά μέσα σε ένα στενό, περίπου πενήντα μέτρα ανατολικά από τον προηγούμενο ναό.

⁴ Η απογραφή χρησιμοποιεί τη λέξη “fraternita” η οποία μεταφράζεται ως «αδελφότητα» και χρησιμοποιήθηκε από τους Βενετούς στην απογραφή στην Κρήτη σε περιπτώσεις όπου οι ναοί ήσαν κοινή ιδιοκτησία μιας εκτεταμένης οικογένειας ή των κατοίκων ενός χωριού (βλέπε σελ. 85).

Ναός των Αγίων Πάντων (α.α 14)

Είναι ένας ναός του 15^{ου} αιώνα που αναφέρεται στη βενετική απογραφή των ναών του 1637 ως ιδιοκτησία της «αδελφότητος» των Σαρακηνών (βλέπε σελ. 86). Η νότια πλευρά του ναού κατέρρευσε και αναστηλώθηκε κάποτε κατά τη διάρκεια του 17^{ου} αιώνα. Μερικές τοιχογραφίες – μικρογραφίες από τον 16^ο αιώνα, μεγάλης καλλιτεχνικής και ιστορικής αξίας, έχουν διασωθεί.

⁵ Σαρακηνοί, οικογένεια Σφακίων, απόγονοι των Σκορδίληδων. (Ψιλάκης Β. “Ιστορία της Κρήτης”, Τόμος 2, σελ. 149.)

Φωτογραφία Κρητικό Πανόραμα

Η φωτογραφία αυτή μας δείχνει τις λίγες τοιχογραφίες που έχουν επιζήσει. Η κάθε μια είναι διαστάσεων 60X60 εκατοστά, διαχωρίζονται με στενές πορφυρές ταινίες και σε κάθε τετράγωνο εικονίζονται δυο θέματα. Οι εξηγήσεις των θεμάτων γίνονται σε απλή κρητική διάλεκτο της εποχής και όχι στην παραδοσιακή γλώσσα των Ευαγγελίων, κάτι μοναδικό στην παρουσίαση εικονογραφιών στην Κρήτη.

Η φωτογραφία, αριστερά, δείχνει το εσωτερικό του ναού με τις λίγες διασωθείσες τοιχογραφίες στο πάνω αριστερά μέρος της φωτογραφίας.

Μια από τις καλύτερες εικόνες, αριστερά, παρουσιάζει δυο επεισόδια, στην πάνω πλευρά την Αποκαθήλωση, ενώ στην κάτω μεριά τον Επιτάφιο Θρήνο.

Η Αποκαθήλωση, δεξιά, έχει ως κεντρικό θέμα το Χριστό μαζί με τα άλλα τέσσερα μέλη του δράματος, την Παναγία αριστερά, τον Ιωσήφ να κρατάει στα γόνατά του το σώμα του Χριστού, τον Ιωάννη να κρατάει τα γόνατα του Χριστού και τον Νικόδημο γονατιστό στα δεξιά. Πάνω από αυτή την παρουσίαση ο εικονογράφος εξηγεί, σε απλή κρητική διάλεκτο:

«ΖΗΤΗΕΑ ΤΟ ΧΡΗΣΤΟ
ΤΟΥ ΠΙΛΑΤΟ ΚΕ
ΚΑΤΕΒΑΣΑΤΟΝΕ ΑΠΤΟ
ΣΤΑΒΡΟ»

Το κάτω μέρος της εικόνας, δεξιά, παρουσιάζει λεπτομέρεια του Επιτάφιου Θρήνου.

Φωτογραφίες Κρητικό Πανόραμα

Φωτογραφία
Κρητικό
Πανόραμα

Ένα άλλο παράδειγμα της εικονογραφίας από την Παλαιά Διαθήκη είναι η παράσταση του πύργου της Βαβέλ με εργάτες πάνω σε σκαλωσιές με οικοδομικά υλικά .

Φωτογραφία
Κρητικό
Πανόραμα

Και μια άλλη χαρακτηριστική εικόνα είναι «Ο ΠΡΟΤΟΣ ΚΑΤΑΠΟΔΗΣΜΟΣ», άνθρωποι και ζώα καταποντίζονται μέσα στον κατακλυσμό.

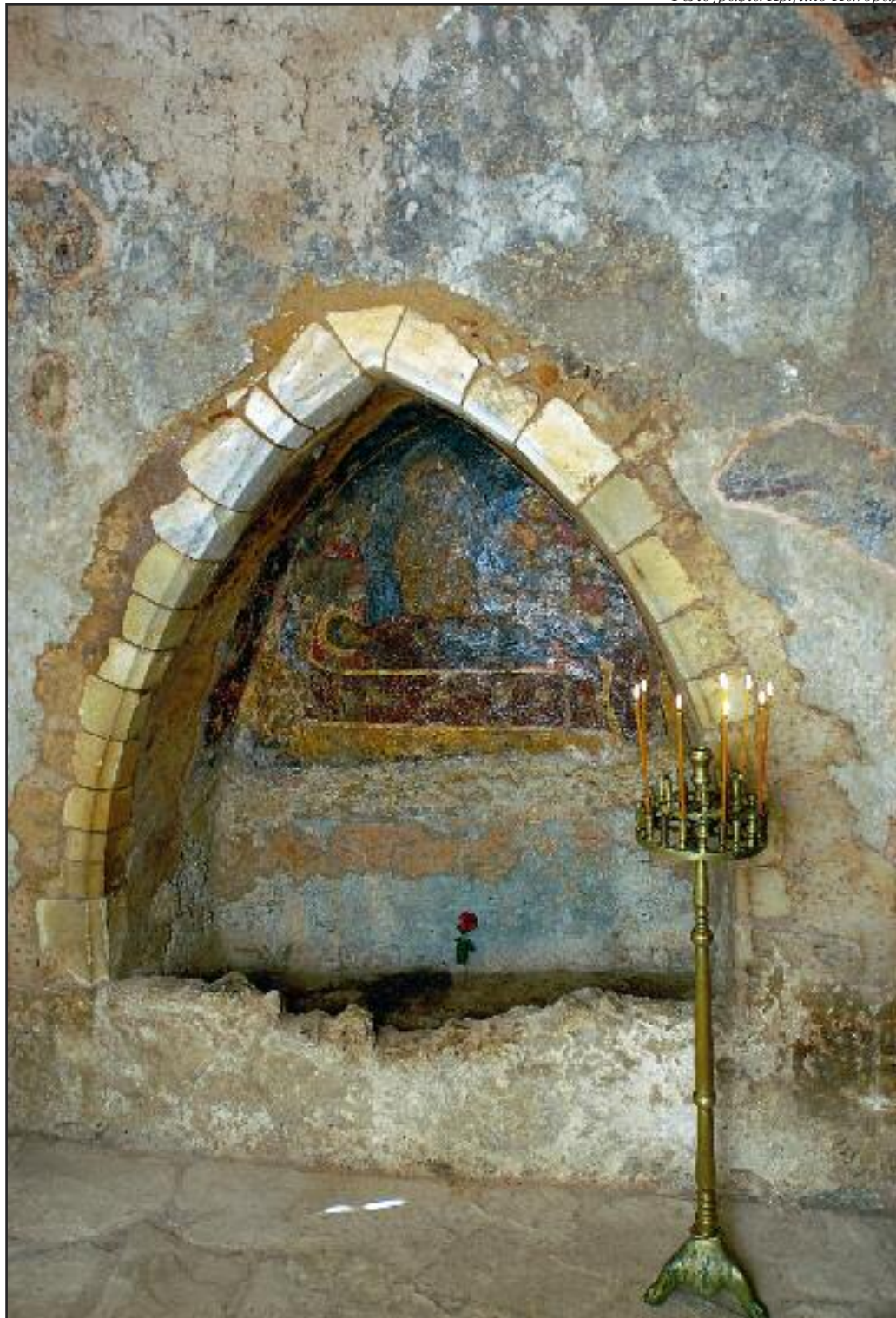
Ένα πολύ ενδιαφέρον άρθρο γι' αυτόν το ναό και τις λίγες τοιχογραφίες που έχουν διασωθεί δημοσιεύτηκε πρόσφατα στο περιοδικό Κρητικό Πανόραμα ⁶, και μια μελέτη γι' αυτόν το ναό δημοσιεύτηκε το 1971 από τον Κ. Ε. Λασιθιωτάκη ⁷.

⁶ Σταματάκης Γ. Γρ., Κρητικό Πανόραμα, τεύχος 12, Νοέμβριος – Δεκέμβριος 2005

⁷ Λασιθιωτάκης, Κ.Ε., “Κρητικά Χρονικά”, 1971, τόμος ΚΓ’ σελίδες 108-111.

Στον βόρειο εσωτερικό τοίχο του ναού υπάρχει ένα αρκοσόλιο. Είναι έντονα οξυκόρυφο με τοιχογραφία την κοίμηση της Θεοτόκου στο εσωτερικό τμήμα. Τμήματα άλλων τοιχογραφιών φαίνονται μέσα στο εσωτερικό του τόξου του αρκοσολίου. Η πλάκα της λάρνακας δεν υπάρχει πια. Όπως άλλα τέτοια αρκοσόλια κτισμένα στο εσωτερικό ναού, ήταν προορισμένο για το σώμα του κτήτορα.

Φωτογραφία Κρητικό Πανόραμα

Στο εξωτερικό του ναού παρατηρούμε διακόσμηση με σχέδιο ενός караβιού χαραγμένου στον σοβά στη νότια πλευρά του ναού, εποχής του 18^{ου} αιώνα. Οι Σφακιανοί ήσαν οι κυριότεροι Κρήτες караβοκύρηδες που ασχολούνταν ελεύθερα με την ναυσιπλοΐα κατά την εποχή της Βενετοκρατίας και Τουρκοκρατίας. Αυτό το σχέδιο μπορεί να είναι απλώς διακοσμητικό, αλλά υπάρχει και περίπτωση να είναι τάμα, διότι τέτοιου είδους τάματα συνηθίζονταν και σε άλλα μέρη της Ελλάδας.

Στον περίβολο βρίσκεται ένα μαρμάρινο αρχιτεκτονικό κομμάτι πιθανώς από παλιά εκκλησία. Τέτοια αρχιτεκτονικά κομμάτια τα βάζανε παραδοσιακά σε παλαιούς ναούς να δείχνουν τη συνέχεια της θρησκείας σε αυτόν τον τόπο. Φαίνεται ότι αυτό το κομμάτι δεν χρησιμοποιήθηκε κατά την τελευταία αναστήλωση του ναού.

Αφήνουμε τώρα τον ναό των Αγίων Πάντων και παίρνοντας μια ΒΔ κατεύθυνση, ανηφορίζοντας στο δρομάκι, και σε περίπου 50 μέτρα, φτάνουμε στον δίκλιτο ναό του Χριστού και της Παναγίας.

Ανεβαίνοντας προς τον ναό

Ναός του Χριστού (Μεταμόρφωση) και Παναγίας (Κοίμηση της Θεοτόκου) (α.α. 15)

Αρχικά υπήρχε μόνο ένας ναός, του Χριστού, κτίσμα του 16^{ου} ή 17^{ου} αιώνα. Ο δεύτερος ναός ανεγέρθηκε στα νότια του πρώτου ναού στις αρχές του 19ου αιώνα, ως δίκλητος. Ο νεότερος ναός, αφιερωμένος στην Κοίμηση της Θεοτόκου, έχει εντοιχισμένη μια πλάκα, πάνω από τη νότια πόρτα του ναού, με ημερομηνία 10 Αυγούστου 1839. Ο πρώτος ναός, του Χριστού, μπορεί να είναι αυτός που αναφέρεται ως ναός του Σωτήρος στη βενετική απογραφή των ναών του 1637 (βλέπε σελ. 87).

Πάνω αριστερά, η επιγραφή με την ημερομηνία ανεγέρσεως του δεύτερου ναού. Πάνω δεξιά, το καμπαναριό μεταξύ των δυο ναών. Στη φωτογραφία κάτω, βλέπουμε ένα αρχιτεκτονικό τμήμα, πιθανώς παλαιότερου χριστιανικού ναού, στα δεξιά της νότιας εισόδου του ναού, πάνω από ένα παράθυρο, μια παράδοση που δείχνει την συνέχεια της θρησκείας από παλαιότερους καιρούς.

Δεξιά, ΝΑ άποψη του ναού.

Κάτω, αρκοσόλια τάφων στο βόρειο τείχος στον περίβολο του ναού.

Κάτω, στο ναό αυτό ψάλλεται κάθε Πάσχα η ακολουθία της Ανάστασης. Το «Χριστός Ανέστη» του ιερέα και το ταυτόχρονο κάψιμο του Ιούδα από τη νεολαία του Μεσοχωρίου είναι μια από τις παραδόσεις στα Σφακιά.

Περίπου 150 μέτρα ΝΑ του ναού του Χριστού και Παναγίας βρίσκεται ο ναός του Αγίου Ιωάννη του Ριγολόγου.

Ναός του Αγίου Ιωάννη του Ριγολόγου (α.α. 16)

Ριγολόγος, είναι προσωνύμιο του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου. Οφείλεται, κατά την παράδοση, στο ότι θεραπεύει το “ρίγο” (κρυάδα με τρέμουλο αλλά και ελώδης πυρετός).

Είναι ναός του 16^{ου} ή 17^{ου} αιώνα, ανακαινισμένος πρόσφατα. Η φωτογραφία, κάτω αριστερά, δείχνει το παραδοσιακό αρχιτεκτονικό τμήμα από παλαιότερο χριστιανικό ναό και ίχνη διακοσμητικών σκύφων πάνω από την πόρτα του ναού. Κάτω δεξιά, η φωτογραφία παρουσιάζει ένα τάφο με αρκοσόλιο που βρίσκεται στη βόρεια πλευρά του ναού.

Εκατό μέτρα δυτικά του ναού του Αγίου Ιωάννη του Ριγολόγου, σε μια μικρή πλατεία στο Μεσοχώρι, βρίσκουμε τα ερείπια του ναού του Αγίου Νικολάου.

Ναός του Αγίου Νικολάου (α.α. 17)

Ο ναός αυτός φαίνεται να είναι παλιός αλλά δυστυχώς δεν έχουμε πληροφορίες για το πότε ανεγέρθη.

Περίπου εκατό μέτρα ΒΑ των ερείπιων του ναού του Αγίου Νικολάου βρίσκουμε τα ερείπια ενός άλλου ναού, των Αγίων Αναργύρων. Ο ναός αυτός είναι ο τέταρτος από αυτούς που αναφέρονται στη συμφωνία του 1435 μεταξύ των οικογενειών των Σκορδύληδων και των Βαλεριανών (βλέπε σελ. 83-84) και θα είναι ένας από τους 46 που κτίστηκαν τη δεκαετία του 1420-30, κατά τον Παπαδοπετράκη. Το έγγραφο που περιγράφει τα βοσκοτόπια των Βαλεριανών μας λέει ότι ο ναός αυτός ανεγέρθηκε από τον Μάρκο Βαλεριανό.

Φωτογραφία Wolfgang Kistler

Ναός των Αγίων Αναργύρων (α.α. 18)

Ένα εικονοστάσι στέκεται μπροστά σε ένα τοίχο του ερημωμένου ναού.

Μερικά βήματα πιο πάνω είναι ο ναός του Προφήτη Ηλία, ο τρίτος ναός του ίδιου του συμφωνητικού μεταξύ των οικογενειών των Σκορδίληδων και των Βαλεριανών.

Ναός του Προφήτη Ηλία α.α. 19

Είναι παλιός ναός του 15^{ου} αιώνα, ανακαινισμένος. Ο ναός αναφέρεται στη συμφωνία του 1435 μεταξύ των οικογενειών Σκορδίληδων και των Βαλεριανών (βλέπε σελ. 83-84), όμως δεν αναφέρεται στην βενετική απογραφή του 1637 (βλέπε σελ. 84-87).

Αριστερά:

Αποψη του καινούργιου καμπαναριού του ναού του Προφήτη Ηλία

Περίπου 200 μέτρα ΒΑ του ναού του Προφήτη Ηλία, πάνω στο δρόμο προς το Γεωργίτσι, βρίσκεται ο ναός του Τιμίου Σταυρού.

Ναός του Τιμίου Σταυρού (α.α. 20)

Είναι ναός του 17^{ου} αιώνα, ανακαινισμένος, δεξιά στο χωματόδρομο προς το Γεωργίτσι. Αναφέρεται στη βενετική απογραφή του 1637 ως ιδιοκτησία της οικογένειας των Μαυροπάτερων (βλέπε σελ. 85).

Αριστερά, μία άποψη του ναού από το Γεωργίτσι.

Προτού ανεβούμε στο ερειπωμένο Γεωργίτσι, θα πάμε πρώτα πίσω προς τα νότια μας, για να δούμε πρώτα τις εκκλησίες της συνοικίας του Θόλου.

Θόλος

Η συνοικία του Θόλου βρίσκεται στην ανατολική πλευρά της Χώρας σε μεγαλύτερο υψόμετρο από τον Ομπροσγιαλό και το Μεσοχώρι, με καλή θέα προς τις άλλες τρεις συνοικίες, το λιμάνι και τη δυτική ακτή προς το Λουτρό, από τη μια κατεύθυνση, και το Φραγκοκάστελλο και άλλα χωριά της επαρχίας προς τα ανατολικά.

Την έρευνά μας θα την αρχίσουμε από το ναό των Αγίων Αποστόλων, που για αιώνες ήταν ο πιο μεγαλοπρεπής στη Χώρα Σφακίων, ορατός από πολύ μακριά, από τους επισκέπτες που ερχόντουσαν από την ανατολική πλευρά του νησιού ή από τη θάλασσα με καράβι. Ήταν κτισμένος πάνω ψηλά, στη ράχη του βουνού, εκεί που χωρίζει το Σφακιανό φαράγγι από το φαράγγι που τελειώνει μέσα στη Χώρα Σφακίων, του παπά το λαγγό (φαράγγι), και φαινόταν καθαρά από όλες τις κατευθύνσεις.

Ο ναός αυτός είναι του 15^{ου} αιώνα και σήμερα είναι σε κίνδυνο καταρρεύσεως. Το καμπαναριό είναι της εποχής του 1900. Όπως αναφέρεται από τον Σφακιανό ιστορικό Παπαδοπετράκη, ο ναός κτίστηκε από τους κατοίκους του Πατσιανού, οι οποίοι αρχικώς αδιαφόρησαν για την απόφαση όλων των Σφακιανών να κτίσουν εκκλησίες στη νέα πρωτεύουσα της επαρχίας, αλλά όταν είδαν όλες τις άλλες εκκλησίες αποφάσισαν και αυτοί να κτίσουν μια αλλά διαφορετική, πιο ωραία από τις άλλες.

Ναός των Αγίων Αποστόλων (α.α. 21)

Φωτογραφία Κρητικό Πανόραμα

Έτσι κτίστηκε ο ναός των Αγίων Αποστόλων σε ρυθμό βυζαντινό (βλέπε σελ. 82-83). Αναφέρεται επίσης στη συμφωνία του 1435 μεταξύ των Σκορδίληδων και των Βαλεριανών (βλέπε σελ. 83-84). Ο ναός παρουσιάζεται επίσης και στις τέσσερις χαλκογραφίες-σκίτσα από τις αρχές του 17ου αιώνα (βλέπε σελ. 90-96). Είναι παράξενο όμως ότι δεν αναφέρεται στη βενετική απογραφή ναών του 1637.

Ο Παπαδοπετράκης στην *“Ιστορία των Σφακίων”* (σελ. 26-27) μας περιγράφει ένα γεγονός που συνέβη σε ένα πανηγύρι αρκετά χρόνια μετά την ανέγερση του ναού. Ένα κοτσύφι πέταξε και κάθισε πάνω στον τρούλο του ναού. Μερικοί από τους παρευρισκόμενους τράβηξαν τις πιστόλες τους να πυροβολήσουν τον κότσυφα. Άρχισαν να μαλώνουν ποιος θα πυροβολούσε πρώτος. Κάποιος πυροβόλησε και άλλοι που δεν πρόλαβαν άρχισαν να πυροβολούνται αναμεταξύ τους και έγινε φοβερό μακελειό. Πτώματα παντού γύρω από το ναό. Όταν είδαν οι ιδιοκτήτες του ναού αυτή την τρομερή καταστροφή, εγκατέλειψαν το ναό για πάντα.

Το ναό τον ανέλαβε κάποιος ιερομόναχος Ιωαννίκιος από τη συνοικία αυτή και τον αφιέρωσε στην Μονή της Αγίας Τριάδος των Τζαγκαρόλων, στο Ακρωτήρι. Ο Ηγούμενος και οι πατέρες της Μονής έρχονταν ετησίως να γιορτάσουν την εκκλησία, μέχρι το 1821. Αλλά μετά την επανάσταση αυτή, ο ναός εγκαταλείφθηκε και από αυτούς. Ο ναός κατέρρευσε κάποτε πριν από το 1940 και αναστηλώθηκε μετά την Κατοχή από τον παπα-Βοτζάκη. Ο ναός χρειάζεται ξανά αναστήλωση διότι υπάρχει άμεσος κίνδυνος να καταρρεύσει. Πρόσφατη προσπάθεια των κατοίκων να τον αναστηλώσουν διακόπηκε από την υπηρεσία Βυζαντινών αρχαιοτήτων, η οποία έχει την ευθύνη για αυτούς τους ναούς, αλλά δυστυχώς χρηματοδότηση για αυτή τη δουλειά δεν υπάρχει.

Φωτογραφία Κρητικό Πανόραμα

Μια ενδιαφέρουσα φωτογραφία της ανατολικής πλευράς του ναού υπάρχει από τις αρχές του 1900 από τον Ιταλό ερευνητή Guiseppe Gerola, όπου φαίνονται τα ραγίσματα στον τοίχο του ναού, που μερικά χρόνια αργότερα είχαν σαν αποτέλεσμα την κατάρρευσή του. Αυτή συγκρίνεται με μια πρόσφατη φωτογραφία της ίδιας πλευράς του ναού στην οποία φαίνεται το καμπαναριό στα νότια του ναού, το οποίο κτίστηκε πιο πρόσφατα.

Δεξιά, πάνω από την είσοδο του ναού φαίνονται ίχνη από σκύφους καθώς και αρχιτεκτονικό μέλος από παλαιότερο ναό.

Η φωτογραφία, αριστερά, του θόλου, δείχνει τις σοβαρές ζημιές που έχει υποστεί το τύμπανο που υποστηρίζει τον σφαιρικό θόλο μέσω των τεσσάρων σφαιρικών τριγώνων, ο οποίος κινδυνεύει να καταρρεύσει μαζί με ολόκληρο το ναό.

Η φωτογραφία, αριστερά, του εσωτερικού του ναού με το ιερό παρουσιάζει την τραγική κατάσταση που βρίσκεται σήμερα αυτός ο ναός.

Κάτω:

Ένα πολύ ενδιαφέρον χαρακτηριστικό είναι η χρήση μιας μαρμάρινης πλάκας με τούρκικη επιγραφή ως ιερό βήμα μέσα στο ναό. Αυτό το μάρμαρο είναι από έναν από τους κουλέδες της περιοχής και φέρει το έτος 1868 στην επιγραφή.

Φωτογραφία Κρητικό Πανόραμα

Φωτογραφία Denis Coghlan

Ναός της Υπαπαντής του Σωτήρος (α.α.22)

Περίπου εκατό μέτρα δυτικά του ναού των Αγίων Αποστόλων, βρίσκεται ο ναός της Υπαπαντής του Σωτήρος. Είναι ναός του 15^{ου} ή 16^{ου} αιώνα και μπορεί να είναι ο ναός που αναφέρεται ως ναός του Σωτήρος στη βενετική απογραφή των ναών του 1637 (βλέπε σελ. 87).

Ο νότιος τοίχος του ναού είναι κεκλιμένος για την αντιστήριξη του ναού λόγω της τοποθεσίας όπου είχε ανεγερθεί.

Φωτογραφία Κρητικό Πανόραμα

Πάνω από την είσοδο του ναού υπάρχει αρχιτεκτονικό μέλος από παλαιότερο ναό.

Φωτογραφία Κρητικό Πανόραμα

Στον εσωτερικό βόρειο τοίχο υπάρχει παλαιό αρκοσόλιο, πάνω από τάφο, πιθανώς του κτήτορα του ναού.

Περίπου εκατό μέτρα νότια του ναού της Υπαπαντής του Σωτήρος, στον ίδιο δρόμο, υπάρχει ένας δίκλιτος ναός σε καλή κατάσταση.

Ναός των Αγίων Ιωάννη Προδρόμου και Ιωάννη Θεολόγου (α.α. 23)

Ανατολική άποψη του ναού.

Ο ναός είναι του 15^{ου} ή 16^{ου} αιώνα και αναφέρεται ως ναός του Αγίου Ιωάννη Προδρόμου στη βενετική απογραφή των εκκλησιών του 1637, ως ιδιοκτησία της οικογένειας των Σκορδίληδων (βλέπε σελ. 87).

Εκατό μέτρα ΝΔ του προηγούμενου ναού, ακολουθώντας τον ίδιο δρόμο, περνάμε δίπλα από ένα εικονοστάσι, το οποίο ανεγέρθηκε κοντά στο μέρος όπου υπήρχε παλιά ένας ναός του Αγίου Αθανασίου. Μερικά μέτρα βόρεια από το εικονοστάσι βρίσκεται ένας τοίχος, το μόνο ίχνος που φαίνεται σήμερα από αυτόν το ναό.

Ναός του Αγίου Αθανασίου (α.α.24)

Ένα μικρό άρθρο δημοσιεύτηκε στο περιοδικό Κρητικό Πανόραμα Σεπτέμβριος – Οκτώβριος 2006, σελίδα 11, για αυτό το εικονοστάσι.

Ακολουθώντας τον ίδιο δρόμο ΝΔ, σε περίπου 150 μέτρα συναντούμε ένα άλλο ναό, δίπλα από το κτήριο του Λιμεναρχείου.

Ναός του Αγίου Γεωργίου (α.α.25)

Αυτός ο ναός είναι του 18^{ου} ή 19^{ου} αιώνα, δυστυχώς όμως δεν υπάρχουν άλλες πληροφορίες για αυτόν.

Αν τώρα πάρουμε μια ΝΑ κατεύθυνση προς το Γυμνάσιο -Λύκειο της Χώρας, σε περίπου 150 μέτρα θα συναντήσουμε ένα άλλο ναό, και αυτός του Αγίου Γεωργίου.

Ναός του Αγίου Γεωργίου (α.α. 26)

Και αυτός ο ναός είναι του 18^{ου} ή 19^{ου} αιώνα, δυστυχώς όμως και εδώ δεν έχουμε άλλες πληροφορίες. Πάνω από την είσοδο του ναού παρατηρούμε ορισμένα αρχιτεκτονικά τμήματα τα οποία πιθανώς να είναι από παλαιότερους ναούς

Ο τελευταίος ναός στην συνοικία του Θόλου βρίσκεται άλλα 150 μέτρα ανατολικά του προηγούμενου ναού, ΒΑ από το Γυμνάσιο – Λύκειο της Χώρας.

Ναός της Παναγίας (Εισόδια) (α.α. 27)

Και αυτός ο ναός είναι του 18^{ου} ή 19^{ου} αιώνα, δυστυχώς όμως και εδώ δεν έχουμε άλλες πληροφορίες. Το καμπαναριό είναι κτίσμα της τελευταίας δεκαετίας.

Πάνω από την είσοδο του ναού παρατηρούμε ορισμένα αρχιτεκτονικά τμήματα, τα οποία πιθανώς να είναι από παλαιότερους ναούς, καθώς και ίχνη από σκύφους (φωτογραφία αριστερά). Στη νότια πλευρά του ναού υπάρχουν ίχνη από παλαιό αρκοσόλιο πάνω από εξωτερικό τάφο (φωτογραφία δεξιά).

Καιρός τώρα να επισκεφθούμε και την τέταρτη συνοικία της Χώρας, το εγκαταλειμμένο και ερειπωμένο Γεωργίτσι.

Γεωργίτσι

Θα αρχίσουμε την έρευνά μας στο Γεωργίτσι ακολουθώντας το χωματόδρομο που περνάει μπροστά από το ναό του Τιμίου Σταυρού (α.α. 20). Στρίβουμε προς τα αριστερά, παίρνοντας μια δυτική κατεύθυνση και ανεβαίνοντας πάνω από το Μεσοχώρι και τον Ομπροσγιαλό, πάνω στο βουνό, όπου βρίσκονται σήμερα τα ερείπια του παλιού χωριού.

Η φωτογραφία εδώ μας δείχνει το Γεωργίτσι από το Μεσοχώρι, καθώς και τρεις ναούς, ένας από αυτούς ερειπωμένος, πάνω αριστερά δίπλα σε ένα δένδρο.

Ο πρώτος ναός που θα επισκεφτούμε είναι αυτός από τον οποίο η συνοικία πήρε το όνομά της, ο ναός του Αγίου Γεωργίου και ο οποίος φαίνεται χαμηλά, στην πάνω φωτογραφία.

Ναός του Αγίου Γεωργίου (α.α. 28)

Ο ναός είναι περίπου εκατό μέτρα στα νότια του δρόμου που πάει προς το Γεωργίτσι και περίπου 350 μέτρα από τη στροφή του δρόμου, μετά από το ναό του Τιμίου Σταυρού.

Ο ναός είναι του 15^{ου} αιώνα, ανακαινισμένος και αναφέρεται στη βενετική απογραφή του 1637 ως ναός όπου λειτουργούσε ο Πρωτόπαπας Μανόλης Δημητρόπουλος (βλέπε σελ. 85).

Αριστερά φωτογραφία του εσωτερικού του ναού.

Ο ναός έχει διακοσμητικούς σκύφους πάνω από την είσοδο καθώς και ίχνη από σκύφους στην ανατολική πλευρά του ναού πάνω από το αγιοθύριδο.

Η ανατολική πλευρά του ναού με ίχνη από σκύφους πάνω από το αγιοθύριδο.

Τρεις από τους διακοσμητικούς σκύφους πάνω από την είσοδο του ναού.

Φωτογραφία Κρητικό Πανόραμα

Ναός της Παναγίας (Κοίμηση) (α.α. 29)

Αυτός ο ναός είναι ένας από δυο ερειπωμένους ναούς που βρίσκονται μερικά μέτρα πάνω από το δρόμο, στο ίδιο σημείο που κατεβήκαμε για το ναό του Αγίου Γεωργίου. Είναι κτίσμα του 15^{ου} αιώνα. Μόνο ο βόρειος τοίχος του ναού στέκεται σήμερα με μερικές ωραίες παλαιές τοιχογραφίες.

Μέρος του τοίχου με μερικές από τις τοιχογραφίες.

Φωτογραφία Κρητικό Πανόραμα

Άποψη του τοίχου από τη δυτική και την ανατολική πλευρά του ναού

Αριστερά, μια άλλη από τις τοιχογραφίες που επιβίωσαν, με την εικόνα ενός Αγίου.

Η κάτω φωτογραφία είναι λεπτομέρεια από την ίδια τοιχογραφία όπου φαίνεται γραμμένο πάνω από την εικόνα του Αγίου το όνομα Άγιος Γεώργιος. Η βενετική απογραφή του 1634 έχει δυο ναούς του Αγίου Γεωργίου (βλέπε σελ. 85). Ήδη είδαμε ένα ναό του Αγίου Γεωργίου (α.α. 28) περίπου εκατό μέτρα στα νότια του ναού της Παναγίας. Μήπως αυτός ο ναός, που σήμερα γνωρίζεται ως ναός της Παναγίας, είναι ο άλλος ναός του Αγίου Γεωργίου και όχι της Παναγίας, ο οποίος δεν αναφέρεται στη βενετική απογραφή; αναρωτιούνται μερικοί που έχουν παρατηρήσει αυτήν την επιγραφή.

Φωτογραφία Κρητικό Πανόραμα

Ναός του Χριστού (α.α. 30)

Φωτογραφία Κρητικό Πανόραμα

Στη βόρεια πλευρά του ναού της Παναγίας υπάρχουν τα ερείπια ενός άλλου ναού, της ίδιας εποχής του 15^{ου} αιώνα. Ο ναός αναφέρεται στη βενετική απογραφή του 1637 ως ναός του Σωτήρος, όπου ο Πρωτόπαπας Μανόλης Δημητρόπουλος δήλωσε ότι λειτουργούσε (βλέπε σελ. 85).

Δυο άλλες απόψεις του ναού, πάνω αριστερά η ανατολική πλευρά, και δεξιά το εσωτερικό του ναού.

Μερικοί διακοσμητικοί σκύφοι έχουν διασωθεί πάνω από την είσοδο και ένας στην πίσω μεριά του ναού.

Στα αριστερά της εισόδου του ναού υπάρχει ένας παλαιός, σχεδόν καταστραμμένος, τάφος με ίχνη αρκοσόλιου στο βόρειο τοίχο.

Φωτογραφία Κρητικό Πανόραμα

Περίπου διακόσια μέτρα δυτικά αυτών των δυο ερειπωμένων ναών, στο τέρμα του χωματόδρομου, βρίσκεται ένας άλλος ναός, ανακαινισμένος, καθώς και τα ερείπια ενός άλλου ναού.

Ναός της Αγίας Παρασκευής (α.α. 31)

Ο ναός της Αγίας Παρασκευής είναι ένας παλιός ναός του 15^{ου} ή του 16^{ου} αιώνα, ανακαινισμένος, και αναφέρεται στη βενετική απογραφή του 1637 ως ναός της Santa Veneranda, ένα όνομα που οι καθολικοί είχαν για την Αγία Παρασκευή. Ο Πρωτόπαπας Μανόλης Δημητρόπουλος δήλωσε στην απογραφή του 1637 ότι λειτουργούσε και σε αυτόν το ναό (βλέπε σελ. 85).

Η τοποθεσία του ναού είναι μια από τις πιο θεαματικές στο Γεωργίτσι, με θέα προς την ανατολή, το νέο λιμάνι και το Θόλο. Το Μεσοχώρι και ο Ομπροσγιαλός είναι κάτω από το ναό, προς τα νότια μακριά η Γαύδος και η Γαυδοπούλα και προς τη δύση το Λουτρό. Η φωτογραφία στην προηγούμενη σελίδα, κάτω, δείχνει τη θέα προς το νέο λιμάνι.

Φωτογραφία Κρητικό Πανόραμα

Επάνω, το εσωτερικό του ναού.

Στις κάτω φωτογραφίες παρατηρούμε τέσσερις διακοσμητικούς σκύφους, στην ανατολική πλευρά του ναού, πάνω από το αγιοθύριδο (παράθυρο).

Ναός του Αγίου Νικολάου (α.α. 32)

Μερικά μέτρα κάτω από το ναό της Αγίας Παρασκευής είναι τα ερείπια του ναού του Αγίου Νικολάου. Πιθανώς αυτός να ανεγέρθηκε μετά το ναό της Αγίας Παρασκευής, κατά τα τέλη του 17^{ου} αιώνα, γιατί δεν αναφέρεται στη βενετική απογραφή των ναών και δεν φαίνεται στον πίνακα στο χειρόγραφο της βιβλιοθήκης Χανίων (βλέπε σελ. 94-95).

Κάτω, μία άλλη άποψη του ναού με το λιμάνι και το ναό του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου στο βάθος.

Δεξιά φαίνονται οι δυο ναοί, της Αγίας Παρασκευής, στα δεξιά, και τα ερείπια του ναού του Αγίου Νικολάου, στα αριστερά.

Κοιτάζοντας προς τα δυτικά από το ναό του Αγίου Νικολάου, βλέπουμε πρώτα το ναό του Τιμίου Σταυρού, στο Ακρωτήριο Πούντα, δυτικά από τα Γλυκά Νερά, και το ναό του Αγίου Χαραλάμπους, στο Λουτρό. Επίσης, ο δρόμος προς την Ανόπολη φαίνεται στα δεξιά της φωτογραφίας.

Ακολουθώντας το καλντερίμι, σε βόρεια κατεύθυνση από την Αγία Παρασκευή, σε περίπου εκατό μέτρα, βρίσκουμε τον επόμενο μας ναό, της Παναγίας.

Ναός της Παναγίας (Ευαγγελισμός) (α.α. 33)

Είναι ναός του 16^{ου} ή 17^{ου} αιώνα, ανακαινισμένος, για τον οποίο δεν έχουμε καμιά πληροφορία. Κάτω, ΝΑ άποψη του ναού.

Γυρίζοντας ξανά προς το Μεσοχώρι, καθώς κατεβαίνουμε το χωματόδρομο από το Γεωργίτσι, λίγο πριν φτάσουμε στη στροφή προς τα δεξιά, στα αριστερά μας, πάνω στην απότομη πλαγιά του βουνού, υπάρχει ένα σπήλαιο μέσα στο οποίο υπήρχε ένας ναός της Αγίας Παρασκευής. Μπροστά στο σπήλαιο τοποθετούνται μελίσσια, και γι' αυτό έχει κτιστεί εκεί ένας πέτρινος τοίχος, ξερολιθιά, για να προστατεύει τα μελίσσια από τον άνεμο.

Ναός της Αγίας Παρασκευής (σπήλαιο) (α.α.34)

Δυστυχώς δεν έχω πληροφορίες γι' αυτό το ναό, και ούτε είχα την ευκαιρία να ανεβώ κοντά του να τον φωτογραφίσω. Κάτω, μια άλλη άποψη του σπηλαιού.

Εκκλησίες έξω από τις τέσσερις συνοικίες

Υπάρχουν τρεις ακόμη ναοί κοντά στη Χώρα Σφακίων, λίγο πιο έξω από τις τέσσερις συνοικίες που περιγράψαμε μέχρι τώρα. Ένας είναι δυτικά, πάνω από το χωριό, και οι άλλοι δύο είναι ανατολικά, μπροστά στη θάλασσα, μέσα σε σπήλαια.

Παίρνοντας το δρόμο προς την Ανώπολη, πριν από τη στροφή στο φαράγγι του Ίλλιγκα, παίρνουμε το δρόμο στα δεξιά μας που ανεβαίνει προς το βουνό. Ανεβαίνοντας συναντούμε ό,τι έχει μείνει από το παλιό καλντερίμι που πήγαινε στην Ανώπολη, προτού ανοιχτεί ο δρόμος πριν από πενήντα χρόνια περίπου. Σε απόσταση περίπου δυο χιλιομέτρων από το χωριό, σε υψόμετρο περίπου 180 μέτρων, βρίσκουμε το ναό της Αγίας Τριάδος. Μπροστά στο ναό είναι πολλά μελίσσια και η θέα προς τη Χώρα Σφακίων είναι μαγική.

Ναός της Αγίας Τριάδος (α.α. 35)

Πιθανώς να είναι κτίσμα του 17^{ου} αιώνα. Δύο από τις χαλκογραφίες που έχουμε από τον 17^ο αιώνα δείχνουν ένα ναό ψηλά στο βουνό, πιθανώς σε αυτή την τοποθεσία (Marco Boschini, βλέπε σελ. 92 και Monanni, σελ. 93). Επίσης στη βενετική απογραφή του 1637 ο παπα-Γιωργίλας Σκορδίλης δήλωσε ένα ναό της Αγίας Τριάδος ως δική του ιδιοκτησία αλλά χωρίς λεπτομέρειες της τοποθεσίας του ναού (βλέπε σελ. 87).

Αριστερά, το εσωτερικό του ναού.

Δεξιά, η τρύπα του Δασκαλογιάννη.

Στον εσωτερικό βόρειο τοίχο του ναού υπάρχει μια τρύπα μέσα στο βράχο που σχετίζεται με μια άλλη τοπική παράδοση. Αυτή λέγεται η τρύπα του Δασκαλογιάννη και η παράδοση λέει ότι συγκοινωνούσε με τη σπηλιά του Δασκαλογιάννη, κάτω στη θάλασσα, όπου λειτουργούσε το νομισματοκοπείο της επανάστασης του 1770.

ΝΑ της Χώρας Σφακίων υπάρχουν δυο ακόμη ναοί μέσα σε σπήλαια σε απόσταση περίπου δυο χιλιομέτρων από το κέντρο της Χώρας. Ο πρώτος είναι ένας ερειπωμένος ναός μέσα σε σπήλαιο στο Ακρωτήριο της Πηγάδας. Πλησιάζουμε την τοποθεσία του ακρωτηρίου που είναι στα νότια του βενζινάδικου ΒΡ, ακολουθώντας το δρόμο προς το Φραγκοκάστελλο, και πίσω από το βενζινάδικο ακολουθούμε ένα μονοπάτι κατευθείαν προς το νοτιά. Στη βόρεια πλευρά ενός μεγάλου ανοίγματος που μοιάζει με πηγάδι, προς τη θάλασσα, υπάρχει ένα μικρό σπήλαιο όπου κάποτε υπήρχε ένας ναός της Αγίας Κυριακής. Σήμερα δεν φαίνονται ίχνη αυτού του ναού, αλλά ο Γάλλος καθηγητής, αρχαιολόγος και σπηλαιολόγος Paul Faure, ο οποίος μελέτησε τα σπήλαια της Κρήτης, μας λέει ότι βρήκε ίχνη Χριστιανικού ναού μέσα σε αυτό το σπήλαιο, όταν το επισκέφθηκε γύρω στα 1960 - 1970 (βλέπε σελ. 98).

Ναός της Αγίας Κυριακής (σπήλαιο) (α.α. 36)

Η τοποθεσία της πηγάδας με άποψη προς τα δυτικά, όπου φαίνεται ο δρόμος προς την Ανώπολη και το Λουτρό αριστερά, στο βάθος.

Η πηγάδα στο ακρωτήριο. Κάτω φαίνεται η θάλασσα.

Ο δεύτερος ναός ΝΑ της Χώρας είναι μέσα σε σπήλαιο και αυτός, κάτω στη θάλασσα, νότια από το ξενοδοχειακό συγκρότημα «Βριτομάρτης», στην τοποθεσία Αμμούδι.

Φωτογραφία Wolfgang Kistler

Ναός του Αγίου Χαλαάμπους (σπήλαιο) (α.α. 37)

Αυτός ο ναός είναι του 19^{ου} ή αρχές του 20^{ου} αιώνα, αλλά δυστυχώς δεν έχουμε ιστορικές πληροφορίες για το ναό.

Κοντινή άποψη του ναού.

Εσωτερική άποψη του ναού.

Σύνοψη

Η αναζήτησή μας μέσα στις τέσσερις συνοικίες της Χώρας Σφακίων και στη γύρω περιοχή είχε σαν αποτέλεσμα να βρούμε 37 ναούς, από τους οποίους οι δύο, μέσα σε σπήλαια, είναι εγκαταλειμμένοι και οκτώ είναι ερειπωμένοι. Στην καταμέτρηση αυτή, μετράμε τους δίκλιτους ναούς σαν ένα ναό. Αν υπολογίσουμε τους δίκλιτους ναούς ως δυο, τότε το σύνολο των ναών είναι 40.

Άλλες εκκλησίες της ενορίας της Χώρας Σφακίων

Η σημερινή ενορία της Χώρας Σφακίων καλύπτει δυο ακόμη τοποθεσίες και γι' αυτό η μελέτη μας θα καλύψει και τους ναούς σε αυτές τις τοποθεσίες, και με αυτό τον τρόπο θα καλύψουμε ολόκληρη την ενορία της Χώρας Σφακίων.

Μουρί

Η μια τοποθεσία είναι το παλιό, ιστορικό χωριό της επαρχίας Σφακίων, το Μουρί. Αυτό είναι ένα από τα ορεινότερα χωριά της επαρχίας και οι κάτοικοί του παραχέιμαζαν στη Χώρα Σφακίων και γι' αυτό ήταν πάντα τμήμα της κοινότητας και της ενορίας της Χώρας. Η απόσταση από το δρόμο, μέσω Ανώπολης, είναι σχεδόν 25 χιλιόμετρα και η κατάσταση του δρόμου μετά την Ανώπολη είναι δύσκολος χωματόδρομος. Το υψηλότερο μέρος του εγκαταλειμμένου χωριού είναι σε ένα υψόμετρο περίπου 1.000 μέτρα. Σε αυτή την περιοχή υπάρχουν τέσσερις ναοί, δυο παλαιοί, ένας που ανεγέρθηκε πρόσφατα στην περιοχή του χωριού και ένας τέταρτος, κάτω από το χωριό, μέσα στο φαράγγι του Καβή που είναι στα δυτικά του χωριού.

Κάτω μία άποψη από το εγκαταλειμμένο Μουρί, με θέα προς το Λιβυκό Πέλαγος. Στα αριστερά, διακρίνεται ένας από τους ναούς που περιγράφεται παρακάτω και στα δεξιά στον ορίζοντα διακρίνεται η Γαύδος.

Ο πρώτος από τους παλαιούς ναούς είναι ο δίκλιτος ναός του Χριστού και της Παναγίας τον οποίο συναντούμε στο μέσον του ερειπωμένου χωριού, περίπου ένα χιλιόμετρο πριν από το τέλος του χωματένιου δρόμου.

Ναός του Χριστού και της Παναγίας (Γέννηση της Θεοτόκου) (α.α.38)

Πάνω, η νότια άποψη του ναού. Ένας παλιός τάφος με αρκοσόλιο στέκεται στην ΝΑ εξωτερική γωνιά του ναού.

Υπάρχουν αμφιβολίες για πότε ανεγέρθηκε ο πρώτος ναός, του Χριστού. Ορισμένοι πιστεύουν ότι αναγέρθηκε τον 17^ο αιώνα. Όμως μια πλακά πάνω από την δυτική θύρα έχει τον αριθμό 18 (το υπόλοιπο της χρονολογίας λείπει) που υποδηλώνει χρονολογία του 19^{ου} αιώνα. Ο δεύτερος ναός, της Παναγίας, ανεγέρθηκε το 1859 όπως μας φανερώνει μια πλάκα πάνω από την θύρα στη νότια πλευρά του ναού.

Η διπλή οξυκόρυφη στέγη το δίκλιτου ναού έχει επιδιορθωθεί με μια πλάκα από σκυρόδεμα (μπετό) κατά ένα τρόπο που έχει αλλάξει τελείως την παλαιά όψη του ναού.

Πάνω, η ανατολική άποψη του ναού, κάτω η δυτική άποψη, με την θύρα του ναού του Χριστού.

Στην επάνω φωτογραφία ο αριθμός 18 είναι σκαλισμένος σε μια πλάκα στο υπέρθυρο του ναού του Χριστού. Στα δεξιά το έτος 1859 μόλις διακρίνεται στο υπέρθυρο του ναού της Παναγίας.

Κάτω, τα δυο ιερά στο εσωτερικό του ναού.

Ένα χιλιόμετρο παρακάτω, εκεί που τελειώνει ο χωματόδρομος, στο νοτιότερο μέρος του χωριού, βρίσκουμε το ναό του Αγίου Γεωργίου.

Ναός του Αγίου Γεωργίου (α.α. 39)

Αυτός ο ναός μπορεί να είναι παλαιότερος από τον προηγούμενο ναό του Χριστού και της Παναγίας, πιθανώς 16^{ου} ή του 17^{ου} αιώνα, διότι φαίνονται ίχνη από διακοσμητικούς σκύφους στο υπέρθυρο του ναού, κάτι το συναντούμε σε ναούς της βενετικής εποχής. Και εδώ η οξυκόρυφη στέγη του ναού έχει επιδιορθωθεί με μια πλάκα απο σκυρόδεμα (μπετό) κατά τρόπο που έχει αλλάξει τελείως την παλαιά όψη του ναού.

Κάτω αριστερά, η ΝΑ άποψη του ναού που δείχνει την αλλαγμένη όψη της στέγης. Δεξιά, το ιερό του ναού.

Ο τρίτος ναός στην ίδια περιοχή, στην τοποθεσία Κατσούρα, είναι ένας σχετικά νέος ναός που ανεγέρθηκε από τον Ανδρέα Μπραουδάκη το 1968. Αν και αυτός ο ναός δεν είναι ένας από τους παλαιούς ναούς της ενορίας, συμπεριλαμβάνεται σε αυτή την μελέτη για να καλύψουμε όλους τους ναούς που βρεθήκαν κατά την διάρκεια αυτής της έρευνας.

Ναός του Αγίου Νεκταρίου (α.α.40)

Αριστερά, το εσωτερικό του ναού.

Ο τέταρτος ναός στο Μουρί, ο ναός του Τιμίου Σταυρού, βρίσκεται μέσα στο φαράγγι, δυτικά του χωριού. Κάποιος μπορεί να πάει εκεί ή από το χωριό, από ένα μονοπάτι σε απόσταση περίπου ενός χιλιομέτρου, ή από μια διακλάδωση στα δεξιά του δρόμου που ανεβαίνει στο χωριό, από μια διασταύρωση περίπου 8 χιλιόμετρα από την Ανώπολη. Ο ναός είναι στη δυτική πλευρά του φαραγγιού.

Ναός του Τιμίου Σταυρού (α.α. 41)

Ο ναός κτίστηκε πριν από το 1400 και σημαντικά έργα για την προστασία του έγιναν το 1978. Έχει καλυφθεί από πάνω και από δύο πλευρές με πλάκες απο σκυρόδεμα (μπετό) για την προστασία του από τα νερά του φαραγγιού κατά τρόπο που έχει αλλάξει τελείως η παλαιά όψη του. Οι παλαιές τοιχογραφίες έχουν υποστεί σοβαρή ζημιά από τα νερά που έχουν μπει κατά καιρούς μέσα στον ναό. Ο ναός σήμερα είναι βυθισμένος σχεδόν δυο μέτρα μέσα στην κοίτη του φαραγγιού. Πριν από 5 χρόνια είχε σχεδόν καλυφθεί από πέτρες και λάσπη από τα νερά του φαραγγιού και χρειάστηκε να τον ξεθάψουν.

Μια κοντινή άποψη του ναού.

Η παράδοση λέει ότι ο ναός κτίστηκε από έναν Σφακιανό караβοκύρη που είχε πάει για κυνήγι στα βουνά, έχασε το δρόμο του μέσα στο φαράγγι, και διψώντας έκανε τάμα στον Τίμιο Σταυρό ότι αν έβρισκε νερό θα έκτιζε ένα εκκλησάκι. Εκείνη τη στιγμή είδε ένα αγρίμι το οποίο το σκότωσε με το τόξο του, αλλά είδε ότι το αγρίμι είχε το μούσι του βρεγμένο και σύντομα βρήκε την πηγή με το νερό εκεί κοντά. Ο κυνηγός σύντομα έχτισε τον μικρό ναό μέσα στο φαράγγι και εκεί κοντά, πάνω από το φαράγγι, έχτισε και σπίτι για να ζήσει και έτσι κτίστηκε εκεί το χωριό Μουρί.⁸

⁸ Πάρις Κελαϊδής, “Τα ριζίτικα στα Σφακιά”, Αθήνα, 1984, Τόμος Β, (σελ. 206-211).

Ακολουθούν φωτογραφίες από τμήματα τοιχογραφίας τα οποία δείχνουν την τραγική κατάσταση του εσωτερικού αυτού του ναού. Αυτά είναι από τα καλύτερα παραδείγματα τοιχογραφιών από όσες έχουν διασωθεί. Πολλές άλλες έχουν τελείως καταστραφεί.

Τμήμα τοιχογραφίας που δείχνει το αγρίμι της ιστορίας του κτήτορα, πάνω δεξιά στην φωτογραφία.

Αριστερά, η πηγή της παράδοσης όπου το αγρίμι έπινε νερό.

Διχαλώματα, Καλοί Λάκκοι

Το χωριό Καλοί Λάκκοι ήταν καλοκαιρινό χωριό κατοίκων της Χώρας Σφακίων και γι' αυτό ο ναός κοντά σε αυτό το χωριό ανήκει, και ανήκει, στην ενορία της Χώρας Σφακίων. Είναι παλαιός ναός του 15^{ου} αιώνα, που βρίσκεται μέσα στο Σφακιανό φαράγγι σε υψόμετρο περίπου 800 μέτρων, ενάμισι χιλιόμετρο νότια από το παλιό χωριό Καλοί Λάκκοι, δυτικά από το χωριό Ίμπρος, κοντά σε ένα εγκαταλειμμένο οικισμό που ονομαζόταν Διχαλώματα (το Σφακιανό φαράγγι χωρίζεται σε δυο παρακλάδια σε αυτή την τοποθεσία). Ο επισκέπτης μπορεί να επισκεφτεί το ναό ή ανεβαίνοντας το Σφακιανό φαράγγι ή πηγαίνοντας από την Ίμπρο.

Φωτογραφία Jean Hannan

Άποψη του ναού από το μονοπάτι από την κατεύθυνση της Ίμπρου.

Φωτογραφία Simon Stutz

Ναός του Αγίου Παύλου (α.α. 42)

Ο ναός αναφέρεται στη συμφωνία του 1435 μεταξύ των οικογενειών Σκορδίληδων και των Βαλεριανών (βλέπε σελ. 83-84). Το ίδιο έγγραφο μας λέει ότι ο ναός ανεγέρθηκε από τους αδελφούς Βαλεριανούς. Ο ναός ανακαινίστηκε το 1965 από τον Ανδρέα Μπαμπιολάκη, της Σφακιανής οικογενείας από τη Χώρα, η οποία είχε καλοκαιρινή διαμονή στους Καλούς Λάκκους. Η οξυκόρυφη στέγη του ναού έχει επιδιορθωθεί με μια πλάκα από σκυρόδεμα (μπετό) κατά τρόπο που έχει αλλοιώσει τελείως την παραδοσιακή όψη του ναού.

ΝΔ άποψη του ναού.

Φωτογραφία Jean Hannan

Το ιερό του ναού.

Φωτογραφία Jean Hannan

Αναζητώντας τις εκατό εκκλησίες της Χώρας Σφακίων μέσα στα ιστορικά αρχεία

Αυτό το κεφάλαιο καλύπτει το δεύτερο μέρος της έρευνας για τις εκατό εκκλησίες της Χώρας Σφακίων, αυτή τη φορά μέσα σε βιβλιοθήκες και αρχεία, όπου έλπιζα να βρω σχετικές πληροφορίες για αυτό το θέμα. Στις επόμενες σελίδες λοιπόν παρουσιάζεται μια μελέτη ιστορικών πηγών από τον 14ο αιώνα μέχρι σήμερα που θα μπορούσε να μας βοηθήσει να κατανοήσουμε αυτήν την παράδοση. Η μελέτη αυτή προσπαθεί να βρει μαρτυρίες για τις εκκλησίες της Χώρας Σφακίων, πότε κτίστηκαν, πότε καταστράφηκαν, καθώς και περιγραφές της Χώρας Σφακίων από ξένους περιηγητές και άλλους ερευνητές ανά τους αιώνες. Επίσης καλύπτει ό,τι πληροφορίες βρέθηκαν από πιο πρόσφατες πηγές, από βιβλία, άρθρα και άλλες απογραφές που ανακάλυψα.

Ελάχιστες είναι, δυστυχώς, οι πληροφορίες που υπάρχουν για τις εκκλησίες της Χώρας Σφακίων, για το χρόνο που κτίστηκαν, και καταστράφηκαν. Ορισμένα ιστορικά περιστατικά όμως μπορούν να μας βοηθήσουν να βγάλουμε κάποια συμπεράσματα για το τι πιθανώς να είχε συμβεί μέσα στο πέρασμα των αιώνων. Πληροφορίες για τη Χώρα Σφακίων κατά την περίοδο της Βυζαντινής κυριαρχίας δεν υπάρχουν και ούτε εκκλησιαστικά ερείπια από αυτήν την εποχή έχουν βρεθεί στο χωριό. Όταν η Κρήτη περιήλθε στην κυριαρχία των Βενετών, η περιοχή των Σφακίων χωρίστηκε σε τρεις «βαρωνίες». Της Ανώπολης, των Σφακίων και του Αγίου Νικητά. Η Ανώπολη ήταν το επίκεντρο της περιοχής, ως έδρα της Βυζαντινής αρχοντικής οικογένειας Σκορδίλη. Μετά την καταστροφή της Ανώπολης από τους Βενετούς το 1367, κατά την τελευταία φάση της επανάστασης των τριών αδελφών Καλλέργη και την εκκένωση και ερήμωση ολοκλήρου του οροπεδίου με διάταγμα να μην πατήσει κανείς εκεί πόδι για εκατό χρόνια, η «βαρωνία» της Ανώπολης καταργήθηκε και ολόκληρη η επαρχία των Σφακίων ενώθηκε σε μια διοικητική περιοχή με έδρα τη Χώρα Σφακίων⁹.

Οι πρώτες εκκλησίες στη Χώρα Σφακίων

Το χωριό αυτό, όπως μας πληροφορεί ο Επίσκοπος και ιστορικός των Σφακίων Γρηγόριος Παπαδοπετράκης¹⁰, ανακηρύχτηκε πρωτεύουσα ολόκληρης της περιοχής. Οι Λευκορείτες, για να υποστηρίξουν την ένωση και για να έχουν συνεχή σχέση και ομόνοια μεταξύ τους, συμφώνησαν όπως όλα τα χωριά ως και κάθε μια από τις επιφανείς οικογένειες των Σφακίων να κτίσουν εκεί μια εκκλησία. Μας λέει, λοιπόν, ότι τότε κτίστηκαν 45 εκκλησίες διαφόρων Αγίων «ώστε εις όλας σχεδόν τας του έτους εορτάς είχαν

⁹ Ψιλάκης, Β. “Ιστορία της Κρήτης” (μεταγλωττισμένη) Τόμος 2, , Αθήνα (σελ. 355).

¹⁰ Παπαδοπετράκης, Γ. “Ιστορία των Σφακίων, ήτοι μέρος της Κρητικής ιστορίας”, Αθήνα 1888 (σελ. 26).

ενταύθα πανηγύρεις, ας εώρταζον εθνικώς με ευωχίας, με χορούς και συμπόσια, προσερχόμενοι εξ όλων των χωρίων ». Μας λέει, επίσης, ότι μια ακόμη εκκλησία κτίστηκε αργότερα από τους κατοίκους του Πατσιανού, οι οποίοι αρχικώς αδιαφόρησαν σ' αυτή την απόφαση αλλά, όταν είδαν όλες τις άλλες εκκλησίες, αποφάσισαν και αυτοί να κτίσουν εκκλησία αλλά διαφορετική, πιο ωραία από τις άλλες. Έτσι κτίστηκε ο ναός των Αγίων Αποστόλων στο ανατολικό μέρος της Χώρας Σφακίων, σε ρυθμό βυζαντινό.

Η πρώτη γραπτή μαρτυρία από περιηγητή αυτής της εποχής ήταν του Φλωρεντίνου Ιερωμένου Cristoforo Buondelmonti, ο οποίος ταξίδεψε σε όλη την Κρήτη την Άνοιξη του 1415 ¹¹. Ταξιδεύοντας στη νότια ακτή της Κρήτης, από τα ανατολικά προς τα δυτικά, και αφού πέρασε από το καστέλι του Αγίου Νικήτα (Φραγκοκάστελο), μας λέει:

«Επειτα έφτασα στην άλλη άκρη του κόλπου και βρήκα εκεί την αρχαία πόλη Σφίχιον (Sfichiium στα Λατινικά) μια από τις πιο παλιές που υπάρχουν. Μόλις την είδα, έκλαψα πολύ στο θέαμα αυτού του ερειπωμένου τόπου. Αλίμονο, γιατί οι δυστυχισμένοι θνητοί, νοιάζονται να κτίζουν τόσους όγκους πέτρας; Γιατί μηχανεύονται να μαζεύουν και να υψώνουν όγκους μαρμάρου, αφού όλα αυτά εξαφανίζονται όπως η δόξα που περνά σε μια ώρα; Οι χωρικοί κατέχουν ένα μέρος αυτού του τόπου χωρίς οχυρώσεις... ..». «Επειτα εγκαταλείψαμε αυτό τον τόπο και γρήγορα...».

Δεν υπάρχει καμία αμφιβολία ότι ο Buondelmonti περιέγραφε την τοποθεσία της Χώρας Σφακίων, γιατί οι επόμενες στάσεις του ήσαν η Ανώπολη (όπου λέει ότι οι Σφακιανοί βόσκουν τα κοπάδια τους εκεί αλλά δεν καλλιεργούν την γη, γιατί φοβούνται την τιμωρία από τους Βενετούς) και ο Φοίνικας (μας λέει ότι τότε ονομαζόταν Λουτρό).

Οπότε, τα γεγονότα που περιγράφει ο Παπαδοπετράκης για το κτίσιμο των εκκλησιών δεν θα είχαν συμβεί πριν από το 1415, όταν πέρασε από εκεί ο Buondelmonti, αλλά μετέπειτα.

Είκοσι χρόνια αργότερα βρίσκουμε δυο έγγραφα ¹² με πληροφορίες σχετικές με τις εκκλησίες της Χώρας Σφακίων. Το ένα έγγραφο του 1435 είναι ένα συμφωνητικό γάμου για να σταματήσουν οι σκοτωμοί μεταξύ δύο μεγάλων οικογενειών της περιοχής, των «Σκορδυλών» (Σκορδίλη) και των Βαλεριανών, με το παραδοσιακό

¹¹ Cristoforo Buondelmonti, “Ένας γύρος της Κρήτης στα 1415”, μετάφραση Μάρθα Αποσκήτη, Ηράκλειο, 1983 (σελ. 38).

¹² Βουρδουμπάκης, Α. “Δύο ανέκδοτα έγγραφα εκ Σφακίων”, Επετηρίς Εταιρίας Κρητικών Σπουδών, 2 (1939).

«συμπεθεριό». Το δεύτερο έγγραφο, και αυτό του 1435, περιγράφει τα βοσκοτόπια και την περιουσία της οικογένειας των Βαλεριανών, το οποίο υπογράφουν μέλη και των δυο οικογενειών. Με αυτό το συμφωνητικό οι Σκορδίληδες αναγνωρίζουν τα βοσκοτόπια των Βαλεριανών και μέσω της συγγένειας, λόγω συμπεθεριού, θα μπορούσαν στο μέλλον και οι δυο οικογένειες να βόσκουν τα κοπάδια τους ανενόχλητες στα κοινά βοσκοτόπια.

Στο δεύτερο έγγραφο αναφέρονται τέσσερις εκκλησίες σαν σύνορα της περιουσίας των Βαλεριανών. Αυτές είναι:

- Ο Άγιος Παύλος, στο τέρμα του Σφακιανού Λαγγού, το οποίο έγγραφο λέει ότι κτίστηκε από τους αδελφούς Βαλεριανούς.
- Οι Άγιοι Απόστολοι, όπου τα σύνορα κατεβαίνουν από την προηγούμενη εκκλησία.
- Οι Άγιοι Ανάργυροι, που το έγγραφο λέει ότι την έκτισε «ο πατέρας μας Μάρκος Βαλεριανός».
- Ο Άγιος Ηλίας, που είναι «εκατό οργιές μακριά από το σπίτι των συμπεθερών μας Σκορδύλων».

Από αυτές τις τέσσερις εκκλησίες οι τρεις ακόμη υπάρχουν και μόνο εκείνη των Αγίων Αναργύρων είναι ερειπωμένη (α.α. 42, 21, 18 και 19).

Αν και υπάρχουν ορισμένες αμφιβολίες για την αυθεντικότητα αυτών των εγγράφων και για την ημερομηνία αυτών των συμφωνητικών (πιθανώς τα δυο έγγραφα να είναι αντίγραφα και όχι αυθεντικά) θα μπορούσαμε να πούμε με κάποια σιγουριά ότι τα γεγονότα που ο Παπαδοπετράκης περιέγραψε στην ιστορία του συνέβησαν κατά τη δεκαετία του 1420 - 1430.

Ένα άλλο πολύ ενδιαφέρον έγγραφο είναι αυτό της απογραφής των ναών και μονών που οι Βενετοί άρχισαν το 1634. Τα αποτελέσματα αυτής της απογραφής τα ερεύνησε η κ. Μαρία Χαιρέτη, η οποία τα δημοσίευσε σε ένα άρθρο το 1968¹³. Η απογραφή για την περιφέρεια των Σφακίων αναφέρει 12 μόνο χωριά, ενώ η απογραφή του Trivan (ή Trivisan) το 1644 παρουσιάζει τα Σφακιά με 20 χωριά. Και οι δυο όμως απογραφές θέλουν τη Χώρα Σφακίων με δυο μόνο χωριά (συνοικίες). Η απογραφή του 1637 περιλαμβάνει

¹³ Χαιρέτη, Μ. “Η απογραφή των ναών και των μονών της περιοχής Χανίων του έτους 1637”, Επετηρίς της εταιρίας Βυζαντινών Σπουδών, 36, 1968.

νει το Γεωργίτσι και το Μεσοχώρι, ενώ του Τρίναν έχει το Γεωργίτσι και χρησιμοποιεί το όνομα Καστέλι Σφακιά αντί για Μεσοχώρι για τη δεύτερη συνοικία. Με βάση αυτές τις απογραφές θα μπορούσαμε να πούμε ότι ο Ομπροσγιαλός και ο Θόλος δεν θεωρήθηκαν από τους Βενετούς σε αυτήν την απογραφή σαν ξεχωριστές συνοικίες. Αυτή η απογραφή μας δίνει πληροφορίες για 16 ναούς μέσα στις σημερινές συνοικίες της Χώρας.

Η απογραφή έχει πέντε ναούς οι οποίοι είχαν δηλωθεί από τον Πρωτόπαπα Μανώλη Δημητρόπουλο από το Γεωργίτσι, από τους οποίους τους τέσσερις μπορούμε να τους ταυτίσουμε με σημερινούς ναούς. Αυτοί είναι:

- Ο Άγιος Γεώργιος (α.α. 28). Ο Πρωτόπαπας δήλωσε ότι σε αυτόν το ναό λειτουργεί αυτός καθώς και ο γιος του Γεώργιος (αρ. απογραφής 323).
- Ο Τίμιος Σταύρος (α.α.20). Ο Πρωτόπαπας δήλωσε ότι ο ναός είναι ιδιοκτησία των Μαυροπάτερων και ότι λειτουργεί και σε αυτόν το ναό (αρ.απογραφής 324).
- Ο ναός του Σωτήρος Χριστού (α.α. 30). Ο Πρωτόπαπας δήλωσε ότι αυτός λειτουργεί και σε αυτόν το ναό (αρ. απογραφής 325).
- Η Αγία Παρασκευή (α.α 34). Ο Πρωτόπαπας δήλωσε ότι αυτός λειτουργεί και σε αυτόν το ναό (αρ. απογραφής 326).
- Ναός του Αγίου Γεωργίου. Ένας ακόμη ναός δηλώθηκε από τον Πρωτόπαπα στον οποίο λειτουργούσε αυτός, ως ναός του Αγίου Γεωργίου. Αυτός ο ναός μπορεί να είναι ο σημερινός ναός της Παναγίας (Κοίμηση) (α.α.29). (κοιτάζτε την παρατήρηση για την τοιχογραφία του Αγίου Γεωργίου σε αυτόν τον ναό, σελ. 53) (αρ. απογραφής 327).

Η απογραφή έχει ένδεκα ναούς στο Μεσοχώρι.

Τους πρώτους τέσσερις ναούς τους δήλωσε ο παπα-Μιχάλης Σαρακηνός του Κωνσταντή, από το Μεσοχώρι.

- Ο Άγιος Κωνσταντίνος, ο οποίος σήμερα είναι ο ναός των Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης (α.α. 13). Η απογραφή μας αναφέρει ότι αυτός ο ναός ήταν ιδιοκτησία της «αδελφότητας»¹⁴ των Σαρακηνών¹⁵ και ότι

¹⁴ Η απογραφή χρησιμοποιεί τη λέξη “fraternita” η οποία μεταφράζεται ως “αδελφότητα”. Οι Βενετοί ήσαν συνηθισμένοι με θρησκευτικές αδελφότητες οι οποίες ανέγειραν ναούς και είχαν την κοινή ιδιοκτησία αυτών των ναών. Όταν χρειάστηκε να απογράψουν ναούς οι οποίοι ήσαν ιδιοκτησία μιας εκτεταμένης οικεγένειας ή των

ο παπα-Μιχάλης Σαρακηνός λειτουργούσε σε αυτό τον ναό (αρ. απογραφής 336).

- Ο ναός των Αγίων Πάντων (α.α. 14) και αυτός ιδιοκτησία της «αδελφότητα» των Σαρακηνών (αρ. απογραφής 337).
- Ο ναός της Παναγίας των Ψαρομηλίγγων (α.α. 12), ιδιοκτησία των Ψαρομηλίγγων (αρ.απογραφής 339).
- Ένας ακόμη ναός της Παναγίας, ιδιοκτησία του ίδιου του παπα-Μιχάλη Σαρακηνού (αρ. απογραφής 338). Αυτός ο ναός πιθανώς να είναι ο ναός της Παναγίας (Εισόδεια) (α.α. 1), όπως συμπεραίνεται από τη θέση του σε σχέση με τους προηγούμενους τρεις ναούς , αλλά δεν είμαστε σίγουροι διότι υπάρχουν ακόμη άλλοι δυο ναοί της Παναγίας στην απογραφή, οι οποίοι δεν ξέρουμε ποιοι είναι αυτοί (κοιτάζτε παρακάτω).

Ο παπα- Γιωργίλας Σκορδίλης του Φραγκιά (από το όνομα Φραγκίσκος) από το Μεσοχώρι δήλωσε άλλους τέσσερις ναούς.

- Της Παναγίας, στην οποία λειτουργεί ο παπα- Γιωργίλας Σκορδίλης και ο οποίος ναός είναι ιδιοκτησία μιας «αδελφότητα» (αρ. απογραφής 340). Δεν μπορούμε να ήμαστε σίγουροι αλλά αυτός ο ναός μπορεί να είναι της Παναγίας (Εισόδεια) (α.α. 1), κοιτάζτε όμως την παρατήρηση στον προηγούμενο ναό.
- Ο Άγιος Αντώνιος «στο Λαγγό» που κατά την απογραφή ήταν ιδιοκτησία του Καπετάν Δαμουλή Σκορδίλη (αρ. απογραφής 341). Πιθανώς να είναι ο ναός πάνω στο βουνό, μέσα στο σπήλαιο, στα δυτικά του χωριού (α.α. 10).
- Ο Άγιος Ιωάννης ο Ερημίτης (αρ. απογραφής 342). Αυτός ο ναός αναφέρεται ως ιδιοκτησία του Καπετάν Δαμουλή Σκορδίλη και του Pnevachi (άγνωστο όνομα ή τίτλος;). Η τοποθεσία αυτού του ναού σήμερα είναι άγνωστη.

κατοίκων ενός χωριού, χρησιμοποίησαν τον όρο «αδελφότητα». Επειδή δεν γνωρίζουμε τα ακριβή στοιχεία της ιδιοκτησίας ναών όπου έχουν καταγραφεί ως ιδιοκτησία μιας “fraternita” θα χρησιμοποιήσουμε εδώ την λέξη «αδελφότητα».

¹⁵ Οι Σαρακηνοί ήταν μια Σφακιανή οικογένεια, απόγονοι των Σκορδίληδων. (Ψιλάκης Β. “Ιστορία της Κρήτης”, Τόμος 2, σελ. 149.)

- Ο ναός της Αγίας Τριάδος (α.α. 35), ιδιοκτησία του παπα- Γιωργίλα Σκορδίλη (αρ. απογραφής 343).

Ο παπα- Δαμουλής Σκορδίλης από το Μεσοχώρι δήλωσε άλλον ένα ναό.

- Το ναό του Αγίου Ιωάννη Προδρόμου, το σημερινό δίκλιτο ναό των Αγίων Ιωάννη Προδρόμου και Ιωάννη Θεολόγου, (α.α. 23), στον οποίο λειτουργεί αυτός και ότι ο ναός είναι ιδιοκτησία της οικογένειας των Σκορδίληδων (αρ. απογραφής 344).

Ο παπα- Γιάννης Πάτερος του Σήφη δήλωσε δυο ναούς.

- Το ναό της Παναγίας, ιδιοκτησία μιάς «αδελφότητας», στον οποίο λειτουργεί αυτός (αρ. απογραφής 345). Δεν ήμαστε σίγουροι ποιος είναι αυτός ο ναός αλλά μπορεί να είναι της Παναγίας (Εισόδεια) (α.α. 27).
- Του Σωτήρος, ιδιοκτησία και αυτός μιάς «αδελφότητας», ο οποίος μπορεί να ταυτιστεί με το ναό της Υπαπαντής του Σωτήρος (α.α. 22), ή του Χριστού (Μεταμόρφωσης) (α.α.15) (αρ. απογραφής 346).

Οπότε, η απογραφή μάς έχει παρουσιάσει πληροφορίες για 16 ναούς, από τους οποίους οι ένδεκα είμαστε σίγουροι πού βρίσκονται σήμερα, ένα ναό στο Γεωργίτσι που πιθανώς να τον γνωρίζουμε σήμερα με άλλο όνομα (Άγιος Γεώργιος, μπορεί να είναι ο σημερινός ναός της Παναγίας (Κοίμηση)), ένα ναό του Αγίου Ιωάννη του Ερημίτη στο Μεσοχώρι, που δεν ξέρουμε την σημερινή του τοποθεσία, και τρεις ναούς της Παναγίας, που σήμερα ξέρουμε την τοποθεσία των δύο από αυτούς (α.α. 1 και 27).

Η κ. Χαιρέτη στο άρθρο της σχολιάζει τον μικρό αριθμό των χωριών και ναών που απογράφηκαν και υποθέτει ότι μπορεί να ήταν αποτέλεσμα μιας «απροθυμίας των υποχρέων προς δήλωσιν, πιθανόν όμως και εξ άλλων λόγων». Παρ' όλα αυτά, ο αριθμός των ναών σε αυτή την απογραφή (16) είναι πλησιέστερα στον αριθμό που μας δίνει ο Παπαδοπετράκης στην ιστορία του (46) και όχι στον αριθμό της παράδοσης των εκατό εκκλησιών.

Γενικώς οι ιστορικές μελέτες αποδεικνύουν ότι μετά την επανάσταση του 1367 η Κρήτη μπήκε σε μια ειρηνική περίοδο με πολλές θρησκευτικές ελευθερίες που δημιούργησαν τις προϋποθέσεις για το κτίσιμο εκατοντάδων νέων εκκλησιών και εξωκκλησιών έξω από τις μεγάλες πόλεις ¹⁶. Μια απογραφή του 1632 μας λέει ότι υπήρχαν τότε στην Κρήτη έως

¹⁶ Μπορμπουδάκης, Μ. "Η τέχνη κατά τη Βενετοκρατία. Κρήτη", Ιστορία και Πολιτισμός, Τόμος Δεύτερος, , Κρήτη 1988, (σελ. 233-241)

πέντε χιλιάδες εκκλησίες, σε πληθυσμό 200,000 κατοίκων! ¹⁷ Επιπλέον, δεν υπάρχουν μαρτυρίες για καταστροφές ναών από τους Βενετούς, όπως αργότερα έκαναν οι Τούρκοι. Οπότε οι περισσότεροι από αυτούς τους ναούς, που κτίστηκαν στη Χώρα Σφακίων μεταξύ του 1415 και της καταστροφής της Χώρας από τους Τούρκους το 1770, πρέπει να είχαν διασωθεί, εκτός από αυτούς που κατέρρευσαν από διάφορους σεισμούς και δεν ξαναχτίστηκαν. Παρ' όλα αυτά, ας εξετάσουμε τα ιστορικά γεγονότα στα Σφακιά κατά την περίοδο της Βενετοκρατίας, που ίσως μπορέσουν να μας διαφωτίσουν περισσότερο.

Εισβολές Βενετών στα Σφακιά

Τα ιστορικά στοιχεία μας λένε για τρεις ακόμη εισβολές των Βενετών στα Σφακιά, μετά τα τραγικά γεγονότα του 1367 (η επανάσταση της Χρυσομαλλούσας έγινε λίγο νωρίτερα, το 1320). Η καταστολή της επανάστασης του Γεωργίου Γαδανολέου – Λυσσογιώργη ¹⁸ (γνωστότερος ως Γεώργιος Καντανολέος, από τους Κρητικούς γάμους του Σπυρίδωνα Ζαμπελίου) το 1527 από τον Βενετό Προβλεπτή της Κρήτης, Hieronymo Corner, είχε σαν αποτέλεσμα οι Βενετοί να εισβάλουν στον Αποκόρωνα και Κυδωνία με δύναμη μεγαλύτερη από χίλιους οπλίτες και ιππείς και να καταστρέψουν τα χωριά Αλίκαμπος, Κεραμειά, Μεσκλά, Λάκκοι, Λάκκοι Αγίας Ειρήνης και Κουστογέρακο, γενέτειρα του Γανδανολέου, το οποίο έκαψαν και κατεδάφισαν. Αξιοσημείωτο είναι ότι η περιοχή του Κουστογέρακου την εποχή εκείνη ήταν περιοχή των Σφακίων. Πολλοί σκοτώθηκαν, άλλοι αιχμαλωτίστηκαν και εξορίστηκαν. Πολλοί από αυτούς ήσαν Σφακιανοί. Από την αναφορά του Corner φαίνεται ότι τα Βενετικά στρατεύματα δεν κατέβηκαν όμως προς την περιοχή της Χώρας Σφακίων, οπότε η Χώρα δεν υπέστη καμία καταστροφή κατά την εισβολή αυτή. Σε μια άλλη εισβολή των Βενετών στα Σφακιά αναφέρεται ο Ρέκτορας Χανίων Lunardo Loredan στην έκθεσή του το 1554 προς την κυβέρνηση της Βενετίας ¹⁹. Με 10 πλοία και 600 οπλίτες εισέβαλε στα Σφακιά για να τιμωρήσει μια σφακιανή πειρατική επίθεση εναντίον ενός γαλλικού πλοίου. Οι Βενετοί κατόρθωσαν να αιχμαλωτίσουν 6 και να σκοτώσουν 4 από τους Σφακιανούς αλλά ο αρχηγός τους Αντώνιος Πάτερος διέφυγε. Οι μόνες καταστροφές που αναφέρει ήταν το κάψιμο μόνο δυο σπιτιών. Ο Αντώνιος Πάτερος συνελήφθη από τους Βενετούς ένα χρόνο αργότερα και τελικά εκτελέστηκε.

¹⁷ Ξανθουδίδης, Σ. “Η Ενετοκρατία εν Κρήτη και οι κατά των Ενετών αγώνες των Κρητών”, Αθήνα, 1939 (σελ. 162).

¹⁸ Παπαδιά – Λάλα, Α. “Αγροτικές ταραχές και εξεγέρσεις στη Βενετοκρατούμενη Κρήτη (1509-1528), Η «Επανάσταση» του Γεωργίου Γαδανολέου – Λυσσογιώργη”, Διδακτορική διατριβή, Αθήνα, 1983.9

¹⁹ Πλουμίδης, Γ. “Η έκθεση του Ρέκτορα Χανίων Λεονάρδου Λορεντάν (1554)”, Κρητικά Χρονικά, Τόμος ΚΔ', Ηράκλειο (1972) (σελ. 435-445).

Τα Σφακιά καταστράφηκαν ξανά το 1571 από τους Βενετούς, διακόσια χρόνια μετά την καταστροφή της Ανώπολης. Ο γενικός Προβλεπτής Marino Cavalli με πολύ στρατό εισέβαλε στα Σφακιά για να δώσει τέλος σε μια μακρά περίοδο κοινωνικών αναταραχών και ληστείας που επικρατούσαν εκείνη την εποχή σε αυτή την περιοχή. Με την εισβολή του ο σκληρός Cavalli σκότωσε πολλούς, αιχμαλώτισε και έστειλε εξορία αρκετούς άλλους και επίσης κατάστρεψε και έκαψε τα σπίτια αυτών των χωρικών. Πολλοί Σφακιανοί όμως κατέφυγαν στα βουνά, οι οποίοι επικηρύχθηκαν από τον Cavalli. Τρία χρόνια αργότερα ο Γενικός Προβλεπτής Giacomo Foscarini έδωσε άδεια στους Σφακιανούς να ξαναφτιάξουν τα κατεστραμμένα σπίτια τους και να τα ξανακατοικήσουν.²⁰

Οπότε από τις αναφορές της εποχής δεν βρίσκεται τίποτε ειδικό για την Χώρα Σφακίων και για τους ναούς της, αν δηλαδή οι Βενετοί κατέστρεψαν κανένα από τους ναούς που είχαν κτιστεί τους προηγούμενους δυο αιώνες κατά την διάρκεια των εισβολών τους στα Σφακιά.

Μαρτυρίες ξένων ταξιδιωτών και περιηγητών της Κρήτης

Πολλοί ξένοι ταξιδιώτες και περιηγητές πέρασαν από την Κρήτη εκείνους τους αιώνες, πριν από την καταστροφή της Χώρας Σφακίων το 1770, καθώς και τα χρόνια αμέσως μετά από αυτήν την καταστροφή. Μερικοί από αυτούς έγραψαν για την περιοχή των Σφακίων αλλά λίγοι είναι εκείνοι που μας δίνουν πληροφορίες για το χωριό. Αυτοί μας ενδιαφέρουν, γιατί θα θέλαμε να δούμε αν έγραψαν κάτι για τις εκκλησίες της Χώρας.

Ο πρώτος που έχει αφήσει γραπτή μαρτυρία για τη Χώρα Σφακίων, την οποία αναφέραμε παραπάνω, ήταν ο Buondelmonti. Ακολούθησαν και άλλοι που έγραψαν γενικότερα για την Κρήτη, όπως ο Pierre Belon το 1553, και μερικοί άλλοι οι οποίοι έγραψαν και για την περιοχή Σφακίων (Olivier Dapper 1688, Joseph Tournefort 1700, Richard Pococke 1743, Claude – Etienne Savary 1779, Guillaume-Antoine Olivier 1792). Από αυτούς ο Tournefort πέρασε από την Χώρα Σφακίων το 1700 όπου και κάθισε για τέσσερις ημέρες, αλλά η περιγραφή του δεν μας λέει τίποτε για τις εκκλησίες του χωριού. Ο Dapper όμως μας δίνει μια μικρή περιγραφή της Χώρας Σφακίων ως «*μικρό χωριό, διασκορπισμένο, χωρίς (οχρωματικό) τείχος, με περίπου εκατό σπίτια και με ένα μικρό κάστρο.....*» αλλά δεν αναφέρεται στις εκκλησίες του χωριού.

Αυτή η έρευνα δεν κάλυψε όλα όσα γράφτηκαν για την Κρήτη από επισκέπτες και περιηγητές κατά τη διάρκεια του 15^{ου} μέχρι 18^{ου} αιώνα. Δεν νομίζω όμως ότι υπάρχει κάτι γραμμένο για τη Χώρα Σφακίων και τις εκκλησίες της από εκείνη την εποχή το οποίο δεν έχω δει και το οποίο θα μας ενδιέφερε, διότι, αν υπήρχε, αυτό θα είχε αναφερθεί σε κάποια από τις άλλες πολλές πηγές που ερεύνησα κατά τη διάρκεια αυτής της μελέτης.

²⁰ Γιαννόπουλος, Ι.Γ. “Η Κρήτη κατα τον τέταρτο Βενετοτουρκικό πόλεμο (1570 – 1571)”, Διατριβή επί υφηγεσία, 1978, Αθήνα (σελ. 140 – 147).

Χαλκογραφίες και σκίτσα σχετικά με τη Χώρα Σφακίων

Τελικά ερεύνησα για την ύπαρξη χαλκογραφιών και σκιτσογραφιών της Χώρας Σφακίων εκείνης της εποχής για να εξακριβώσουμε αν αυτές έδειχναν κάτι για την ύπαρξη των εκατό εκκλησιών σ' αυτό το χωριό.

Βρήκα μόνο τέσσερα: Αυτά είναι:

1. Του Francesco Basilicata, 1612-1615, Citta, fortezze, castelli,del Regno di Candia, πίνακας 91.
2. Του Marco Boschini, 1651, Il Regno tutto Candia..., πίνακας από το βιβλίο που βρίσκεται στο Ιστορικό Μουσείο Κρήτης.
3. Του Raffael Monanni, από την βιβλιοθήκη Marciana της Βενετίας. (ο Monanni ήταν μηχανικός απεσταλμένος από την Βενετία γύρω στα 1620 να μελετήσει τις οχυρώσεις της Κρήτης).
4. Από χειρόγραφο που βρίσκεται στην Δημοτική βιβλιοθήκη των Χανίων το οποίο δεν έχει όνομα συγγραφέως ούτε ημερομηνία, αλλά πιθανώς μπορεί και αυτό να είναι του Monanni, από τις αρχές του 17ου αιώνα.

Στις επόμενες έξι σελίδες παρουσιάζουμε αυτούς τους τέσσερις πίνακες με παρατηρήσεις για τους ναούς που διακρίνονται μέσα στους πίνακες αυτούς.

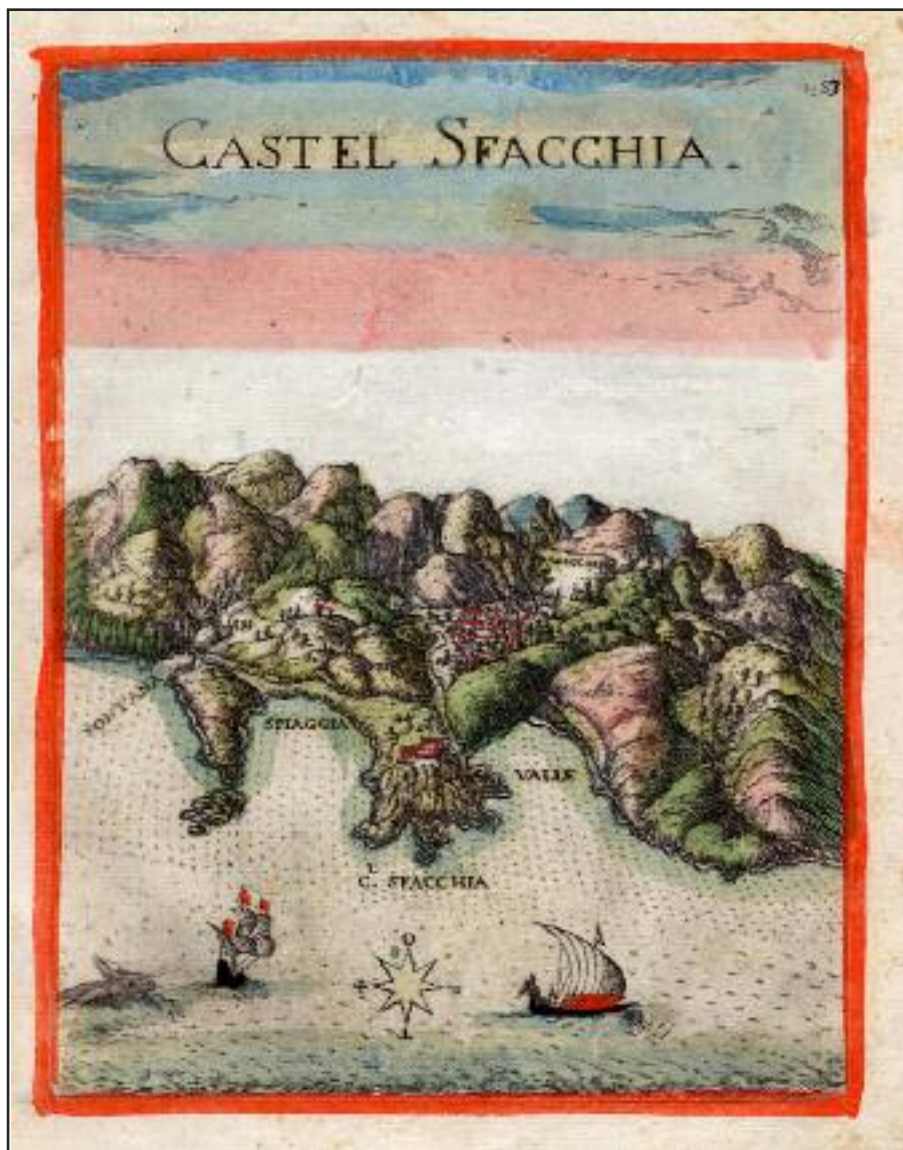
Χώρα Σφακίων του Basilicata

Στον πίνακα του Basilicata βλέπουμε καθαρά μόνο τρεις ναούς. Ένας πάνω δεξιά που είναι οι Άγιοι Απόστολοι (α.α. 21), ένας μεγάλος στο κέντρο στο Μεσοχώρι και ένας μικρός κάτω αριστερά στον Ομπροσγιαλό. Ο τρόπος όμως που είναι σχεδιασμένοι οι δυο πρώτοι ναοί με ψηλό καμπαναριό δεν ανταποκρίνεται με το σχέδιο των Σφακιανών ναών.

Ανάμεσα στα σπίτια του χωριού δυστυχώς δεν είναι δυνατό να διακρίνουμε καθαρά κανέναν άλλο ναό. Υπάρχει πιθανότητα ότι ένας ακόμη σχεδιάστηκε αριστερά μέσα στο Μεσοχώρι και 3-4 άλλοι στο Γεωργίτσι, αλλά για αυτό δεν είμαι σίγουρος. Οπότε του Basilicata η χαλκογραφία μας δείχνει κάπου μεταξύ τριών και, το πολύ, οκτώ ναών.

Χώρα Σφακίων του Boschini

Βιβλιοθήκη Ιστορικού Μουσείου Κρήτης
© Εταιρία Κρητικών Ιστορικών Μελετών

Στον πίνακα του Boschini βλέπουμε καθαρά μόνο δυο ναούς. Τους Αγίους Αποστόλους (α.α. 21), πάνω δεξιά στην εικόνα, και στα αριστερά την Αγία Τριάδα (α.α. 35), ξεχωριστά πάνω από το χωριό. Ανάμεσα στα σπίτια του χωριού δυστυχώς δεν είναι δυνατό να διακρίνομε καθαρά άλλους ναούς, αν και θα μπορούσαμε να υπολογίσουμε 3 ή 4 άλλα κτήρια ως πιθανούς ναούς, άλλα αυτό δεν είναι σίγουρο. Οπότε και ο πίνακας αυτός δεν μας βοηθά με την αναζήτησή μας για τις εκατό εκκλησίες.

Χώρα Σφακίων του Monanni

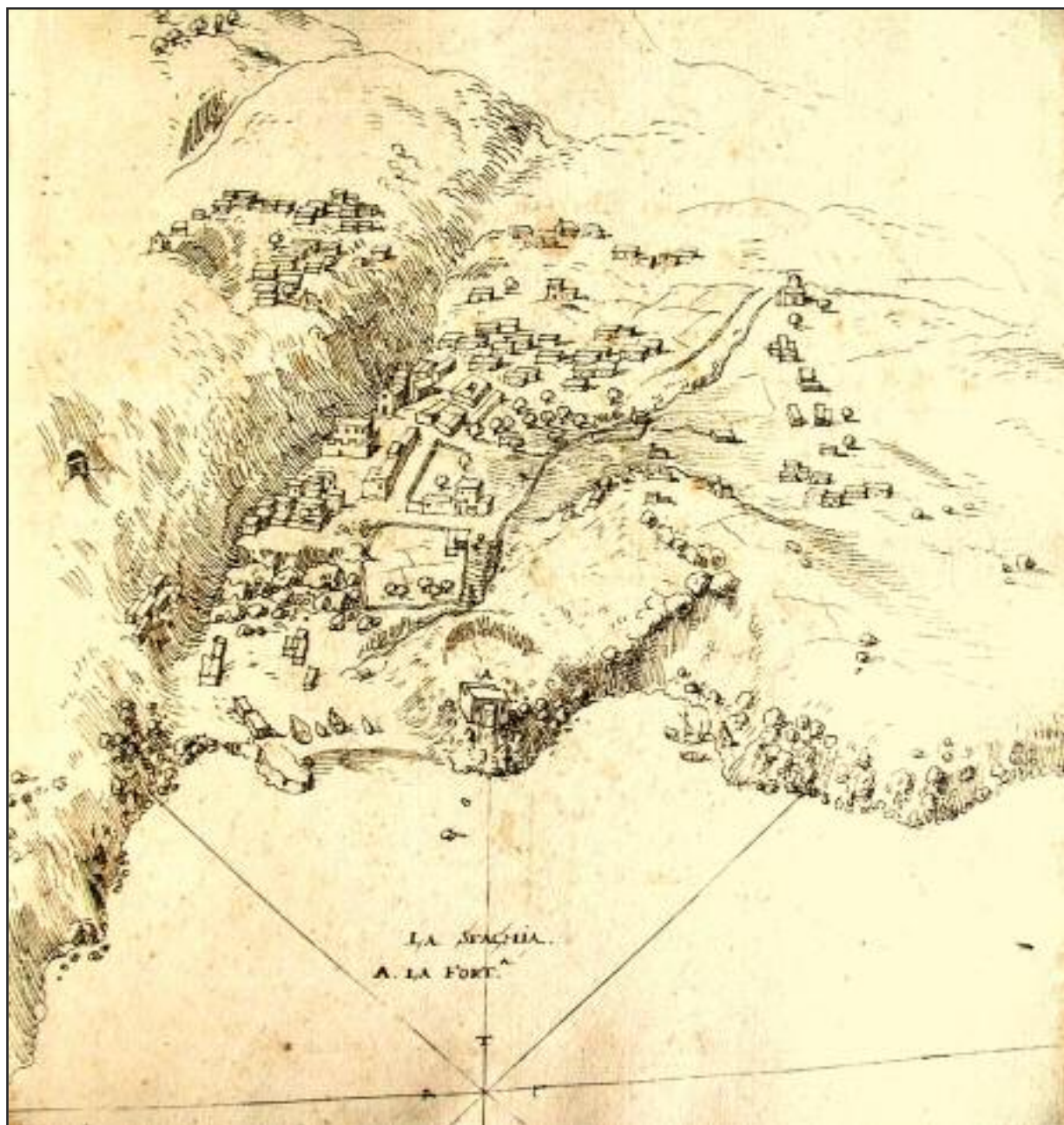

Biblioteca Nazionale Marciana-San Marco

Στον πίνακα του Monanni βλέπουμε καθαρά μόνο έξι ναούς. Ένας πάνω δεξιά που είναι ο ναός των Άγιων Απόστολων (α.α. 21), ένας παρακάτω στο Μεσοχώρι και ένας στα δεξιά του προηγούμενου ναού, στο Θόλο. Ένας κάτω δεξιά στο Μαύρο Λιμιόνα που είναι ο ναός του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου (α.α.11), ένας πάνω στο Γεωργίτσι και ένας στα αριστερά, που είναι ο ναός της Αγίας Τριάδος (α.α. 35). Ανάμεσα στα σπίτια του χωριού δυστυχώς δεν είναι δυνατό να διακρίνουμε καθαρά κανέναν άλλο ναό.

Η ποιότητα της φωτογραφίας της χαλκογραφίας που έχουμε και παρουσιάζουμε εδώ δεν είναι καλή και αυτό δεν βοηθά για μια λεπτομερή εξέταση στην έρευνά μας. Έχουμε ζητήσει από την Marciana βιβλιοθήκη της Βενετίας για μια φωτογραφία καλύτερης ποιότητας αλλά δυστυχώς δεν την πήραμε ακόμη για να την παρουσιάσουμε σε αυτή την έκδοση του βιβλίου μας.

Χώρα Σφακίων από το χειρόγραφο της βιβλιοθήκης Χανίων

Στον πίνακα αυτό μπορούμε να διακρίνουμε τους περισσότερους ναούς από όλους αυτούς τους τέσσερις πίνακες. Αυτοί διακρίνονται πιο καθαρά με μεγέθυνση τμημάτων του πίνακα, οι οποίοι παρουσιάζονται στις επόμενες σελίδες ξεχωριστά.

Οι τρεις ναοί οι οποίοι παρουσιάζονται εδώ είναι αυτοί τους οποίους μπορούμε να αναγνωρίσουμε με μεγάλη ευκολία. Είναι από αριστερά προς τα δεξιά, ο ναός του Αγίου Αντωνίου στο σπήλαιο (α.α. 10), ο ναός των Αγίων Αποστόλων (α.α. 21) και ο ναός του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου (α.α. 11).

Η εικόνα αριστερά μας δείχνει το Γεωργίτσι, όπου καθαρά φαίνονται δυο ναοί, δεξιά ο ναός του Αγίου Γεωργίου (α.α. 28), και ο άλλος στα αριστερά, ο οποίος μοιάζει, λόγω προσανατολισμού, με τον ναό της Αγίας Παρασκευής (α.α. 31). Είναι παράξενο όμως ότι μπροστά από αυτό το ναό δεν δείχνει το ναό του Αγίου Νικολάου (α.α. 32), ο οποίος επίσης δεν ήταν στην απογραφή των ναών του 1634. Είναι λοιπόν πιθανόν ότι ο ναός του Αγίου Νικολάου κτίστηκε αργότερα. Δυστυχώς ο πίνακας αυτός δεν μας δείχνει άλλους ναούς στο Γεωργίτσι.

Η επόμενη εικόνα, αριστερά, από το πάνω μέρος του πίνακα, ανατολικά από το Γεωργίτσι, μας δείχνει έναν άλλο ναό, πιθανώς του Τιμίου Σταυρού (α.α.20), ο οποίος αναφέρεται στην απογραφή του 1634.

Ένας άλλος ναός φαίνεται πιο κάτω στο πίνακα, στο Μεσοχώρι, που δείχνεται στην εικόνα στα αριστερά. Δεν είναι δυνατόν όμως να τον αναγνωρίσουμε διότι σε αυτή την περιοχή σήμερα υπάρχουν αρκετοί ναοί. Λόγω της αναφοράς του στην απογραφή του 1634, ο ναός αυτός μπορεί να είναι ο ναός του Χριστού (Μεταμόρφωση), ο οποίος αργότερα, το 1839, έγινε ο δίκλιτος ναός του Χριστού (Μεταμόρφωση) και της Παναγίας (Κοίμηση της Θεοτόκου) (α.α. 15).

Πιο δεξιά στον πίνακα βλέπουμε τέσσερις ναούς, στη συνοικία του Θόλου, στα νοτιοδυτικά των Αγίων Αποστόλων (α.α. 21), οι οποίοι παρουσιάζονται στην εικόνα στα αριστερά. Αυτοί είναι πιθανώς ο ναός του Αγίου Γεωργίου (α.α. 25), της Παναγίας (α.α. 27), και του Αγίου Γεωργίου ξανά (α.α.26), και πάνω από αυτούς τους τρεις ένας άλλος, ο τέταρτος, είναι ή των Αγίων Ιωάννη Προδρόμου και Ιωάννη Θεολόγου (α.α. 23), ή του Αγίου Αθανασίου (α.α. 24).

Οπότε, ο πίνακας αυτός μας παρουσιάζει τουλάχιστον ένδεκα ναούς και είναι μεγαλύτερης ακρίβειας από τους τρεις άλλους των Basilicata, Boschini και Monanni. Γενικά, θα μπορούσαμε όμως να πούμε ότι από αυτούς τους τέσσερις πίνακες δεν παρουσιάζεται η Χώρα Σφακίων ως χωριό με ένα μεγάλο αριθμό εκκλησιών την εποχή εκείνη, περίπου 150 χρόνια πριν από την καταστροφή της κατά την επανάσταση του Δασκαλογιάννη.

Άλλοι ιστορικοί και ερευνητές του 20ου αιώνα.

Λίγοι είναι αυτοί που έχουν ασχοληθεί τον περασμένο αιώνα με τις εκκλησίες της Χώρας Σφακίων. Ο Ιταλός Giuseppe Gerola φωτογράφησε χιλιάδες μνημεία της Κρήτης στις αρχές του 1900 και πέρασε από τα Σφακιά όπου εξέτασε και μελέτησε αρκετούς από τους ναούς της επαρχίας των Σφακίων. Στην Χώρα Σφακίων δυστυχώς φωτογράφησε μόνο ένα ναό, τους Αγίους Αποστόλους (α.α. 21) (βλέπε φωτογραφία στη σελ. 39).

Ο Κώστας Λασιθιωτάκης, Κρητικός ερευνητής και συγγραφέας που μελέτησε και έγγραψε εκτεταμένα για τους ναούς της δυτικής Κρήτης (“Κρητικά Χρονικά”, 1969, 1970, 1971) στο κεφάλαιο Ε’ των Κ.Χ. τού 1971 για την επαρχία Σφακίων, αναφέρεται μόνο στους Αγίους Αποστόλους (α.α. 21) της Χώρας Σφακίων και δεν μας λέει τίποτε για την παράδοση των εκατό εκκλησιών.

Ο ερευνητής - ιστορικός Νίκος Ψιλάκης, στο μεγάλο του έργο «*Μοναστήρια και ερημητήρια της Κρήτης*», 1994, αναφέρει ότι «*Μόνο στη Χώρα Σφακίων υπάρχουν 102 ιεροί ναοί, λειτουργούντες και ερειπωμένοι*» (σελ. 451) αλλά δυστυχώς δεν μας δίνει τις πηγές στις οποίες βρήκε αυτό τον αριθμό. Πιθανόν και αυτός να βασίστηκε στην τοπική παράδοση.

Ο Στέργιος Σπανάκης, στο δίτομο έργο του «*Η Κρήτη, Τουρισμός – Ιστορία – Αρχαιολογία*», 1964 (Β’ τόμος, σελ. 364), αναφέρεται σε 45 εκκλησίες της Χώρας Σφακίων, πιθανώς βασιζόμενος στην ιστορία του Παπαδοπετράκη, και παραβλέπει την παράδοση των εκατό εκκλησιών.

Ο καθηγητής Γεώργιος Αντουράκης στο βιβλίο του «*Θέματα αρχαιολογίας και τέχνης, Τόμος Β’: Κρητικές μελέτες*», 1998, στο κεφάλαιο που αναφέρεται στους Βυζαντινούς ναούς της επαρχίας Σφακίων, δεν αναφέρεται σε κανένα ναό της Χώρας Σφακίων, διότι φυσικά κανένας δεν είναι της Βυζαντινής εποχής. Στο τμήμα όμως του βιβλίου του, «*Κρήτης περιήγησις*» όπου περιγράφει την Χώρα Σφακίων (σελ. 940) ονόμασε μερικούς από τους σημερινούς ναούς του χωριού, και λέει ότι «*Αυτές οι εκκλησίες είναι όσες διασώθηκαν από τις 100 που είχε παλαιότερα η Χώρα Σφακίων. Μερικοί ναοί καταστράφηκαν κατά την επανάσταση του Δασκαλογιάννη (1770-1771) όπως αναφέρει και ο λαϊκός ποιητής....*» και επαναλαμβάνει εκεί τους στίχους του μπάμπια-Μπατζελίου για τις εκατό εκκλησίες. Δυστυχώς δεν μας δίνει καμία άλλη ιστορική πηγή για αυτόν τον αριθμό, παρά μόνο τους στίχους του Σφακιανού ριμαδόρου. Ο ίδιος συγγραφέας σε ένα παλαιότερο άρθρο του «*Βυζαντινές εκκλησίες των Σφακίων*» (Κρητική Εστία 1968, τ. 178, σελ.567-570) μας λέει: «*Τρανό παράδειγμα της θρησκευτικότητας των Σφακιανών είναι οι πολλές παλαιές και νέες εκκλησίες, οι οποίες είναι εγκατεσπαρμένες σ’ όλη την ορεινή περιοχή των Σφακίων. Τα πλείστα χωριά των Σφακίων έχουν δεκάδες εκκλησιών. Παράδειγμα η Χώρα Σφακίων που έχει εκατόν πέντε (105) γραφικά ερημοκλήσια*». Ένα ακόμη παράδειγμα όπου η παράδοση γίνεται ιστορία!

Μια άλλη έρευνα που έχει σχέση με τη δικιά μας μελέτη είναι η έρευνα του Γάλλου καθηγητή, αρχαιολόγου και σπηλαιολόγου Paul Faure, ο οποίος για πολλά χρόνια γύρω στο 1960 και 1970 μελέτησε όλα τα σπήλαια της Κρήτης για ευρήματα χρήσης από προϊστορικές εποχές μέχρι και πιο πρόσφατα. Ένα από τα άρθρα που δημοσίευσε ²¹ παρουσίασε σπήλαια της Κρήτης τα οποία χρησιμοποιήθηκαν ως χριστιανικές εκκλησίες. Στην επαρχία Σφακίων βρήκε 15 τέτοιους ναούς από τους οποίους έξι ήταν στην περιοχή της Χώρας Σφακίων. Αυτοί ήταν: Αγίας Κυριακής (α.α. 36), Αγίας Παρασκευής (α.α. 34), Αγίας Παρασκευής (α.α. 9), Αγίου Αντωνίου (α.α. 10), Αγίου Ελευθερίου (α.α. 6) και του Αγίου Χαραλάμπους (α.α. 37).

Η τελευταία ιστορική έρευνα που έχει γίνει για τα Σφακιά, τα αποτελέσματα της οποίας δεν έχουν ακόμη δημοσιευτεί, είναι η «*Επιφανειακή έρευνα Σφακίων*» του πανεπιστημίου της Οξφόρδης, η οποία άρχισε το 1987 και τελείωσε πριν από μερικά χρόνια. Η ομάδα των ερευνητών έχει δημοσιεύσει μερικά άρθρα για την έρευνα αυτή. Δυστυχώς η έρευνα δεν κάλυψε λεπτομερώς τη Χώρα Σφακίων όπως έκανε για την περιοχή της Ανώπολης και του Φραγκακάστελλου. Οι μόνοι ναοί της Χώρας Σφακίων που υπάρχουν στον κατάλογο της έρευνας αυτής είναι ο Τίμιος Σταυρός (α.α. 20), Παναγίας (α.α. 27) και Άγιοι Απόστολοι (α.α. 21).

Αμφιβάλλω αν η έρευνα αυτή, όταν τελικώς δημοσιευτεί, θα αναφέρεται στην παράδοση των εκατό εκκλησιών διότι απλούστατα οι ερευνητές δεν ασχολήθηκαν λεπτομερώς με τη Χώρα Σφακίων.

Απογραφή του 1991 της Στατιστικής Υπηρεσίας Ελλάδος

Η γενική απογραφή του 1991 κάλυψε επίσης και μια απογραφή όλων των ναών της Ελλάδος. Τα αδημοσίευτα αποτελέσματα αυτής της απογραφής για τη Χώρα Σφακίων εξετάστηκαν για να βεβαιωθώ ότι όλοι οι ναοί της απογραφής έχουν καλυφθεί από αυτή τη μελέτη. Σύγκριση της απογραφής με τη δικιά μου μελέτη αποδεικνύει ορισμένες διαφορές τις οποίες δυστυχώς δεν μπόρεσα να εξηγήσω, και πιθανόν να δείχνουν ορισμένα λάθη της απογραφής. Π.χ. η απογραφή έχει δυο ναούς της Υπαπαντής του Σωτήρος και δυο του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου, ένας από τους οποίους φέρεται ως Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος και ο άλλος ως δίκλιτος, Άγιος Ιωάννης Πρόδρομος και Άγιος Ιωάννης Θεολόγος. Επίσης έχει δυο ναούς του Τιμίου Σταυρού και δυο της Κοιμήσεως της Θεοτόκου και Μεταμορφώσεως του Σωτήρος. Η απογραφή φυσικά δεν καλύπτει όλους τους ερειπωμένους ναούς, μόνο μερικούς από αυτούς, και δεν καλύπτει δυο ναούς οι οποίοι κτίστηκαν πρόσφατα σε θέσεις παλαιότερων ναών (του Αγίου Σπυρίδωνα (α.α. 7) και Παναγίας (Εισόδια) (α.α. 1)).

²¹ Paul Faure, “Eglises Cretoises sous roche, Εκκλησίες της Κρήτης μέσα σε σπηλαιώδεις κοιλότητες”, Κρητολογία, 1079, Τεύχος 9, Ιούλιος – Δεκέμβριος 1979.

Τελικά, υπάρχουν τρεις ακόμη ναοί οι οποίοι δεν βρίσκονται στην απογραφή. Ο ναός της Παναγίας (Ζωοδόχου Πηγής) (α.α. 5), ο ναός της Αγίας Τριάδος (α.α. 35) και του Αγίου Ιωάννη του Ριγολόγου (α.α.16) (πιθανόν αυτός να μπερδεύτηκε με τον ναό του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου, και γι'αυτό έχει η απογραφή δυο ναούς με το ίδιο το όνομα).

Οπότε, η απογραφή, αν και δεν βοήθησε με την εντόπιση περισσότερων ναών, τουλάχιστον με βοήθησε να βεβαιωθώ ότι είχα καλύψει όλους τους ναούς που υπήρχαν στο χωριό γύρω στο 1990.

Συμπέρασμα

Αυτή η σύντομη μελέτη ιστορικών εγγράφων και άλλων πηγών καθώς και βιβλιογραφίας και άλλων μελετών που καλύπτουν τους τελευταίους επτά αιώνες δεν μας απέδωσε αποτελέσματα, τα οποία θα υποστήριζαν την παράδοση των εκατό εκκλησιών στη Χώρα Σφακίων πριν από την καταστροφή του 1770.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Η αναζήτησή μας μέσα στη Χώρα Σφακίων και στη γύρω περιοχή δεν μας έδωσε τον ζητούμενο αριθμό των εκατό εκκλησιών που ήταν ο σκοπός της έρευνάς μας. Δεν βρήκαμε ίχνη τόσο μεγάλου αριθμού ναών που να πλησιάζει τους εκατό της παράδοσης, ακόμη και αν προσθέσουμε το σύνολο των ναών που βρίσκονται σε περιοχές έξω από το χωριό, που είναι σήμερα μέρος της ενορίας της Χώρας Σφακίων.

Συζητώντας με μερικούς από τους πιο παλιούς κατοίκους του χωριού, διεπίστωσα ότι κάποιοι θυμόντουσαν ορισμένα ερείπια ενός ή δύο άλλων ναών οι οποίοι σήμερα έχουν εξαφανιστεί με τις αλλαγές στους δρόμους και στην πολεοδομία του χωριού. Δεν είναι όμως αρκετοί για να συμπληρώνουν τη διαφορά μεταξύ των 40 - 50 ναών που έχουμε εντοπίσει και των εκατό της παράδοσης.

Η έρευνά μας επίσης σε ιστορικά αρχεία και ιστορικές πηγές δεν βρήκε μαρτυρίες για αριθμό εκκλησιών που να πλησιάζει τις εκατό της παράδοσης. Ο Σφακιανός ιστορικός και λόγιος ιερωμένος Γρηγόριος Παπαδοπετράκης ανεβάζει τον αριθμό των εκκλησιών σε 46. Οι απογραφές των Βενετών δεν είναι διαφωτιστικές. Τουρκικές απογραφές δεν βρέθηκαν και μεταγενέστερες απογραφές δεν μας δίνουν μεγάλους αριθμούς που να υποστηρίζουν την παράδοση των εκατό εκκλησιών.

Οπότε στην αναζήτησή μας καταφύγαμε και πάλι στο τραγούδι του Δασκαλογιάννη.

Μήπως με την φράση «Χώρα τω Σφακιά» ο μπάρμπα - Μπαντζελιός εννοεί ολόκληρη την επαρχία Σφακίων; Αυτή η άποψη αν και είναι πολύ πιθανή, ανατρέπεται από το γραφτό του μπάρμπα - Μπαντζελιού που αναφέρει συγκεκριμένα τη Χώρα Σφακίων, με τις τέσσερις συνοικίες της:

*«Πού 'ναι ή Χώρα τω Σφακιά με τα πολλά καράβια,
με τσ' εκατό τζη εκκλησιές τα πλούσια σεράγια;
Το Μεσοχώρι,ο Μπρόσγιαλος,το Θόλος, το Γιωργίτζι;
Ούλα γενήκασι σωρός και δε βγορίζει σπίτι »*

Μήπως ο μπάρμπα - Μπαντζελιός βασίστηκε σε κάποια τοπική παράδοση για τους ναούς ολόκληρης της επαρχίας των Σφακίων; Είναι πιθανόν, αν και δεν υπάρχει καμία ιστορική μαρτυρία ότι η επαρχία Σφακίων είχε εκατό εκκλησιές εκείνο τον καιρό. Ο μεγάλος όμως αριθμός των ναών που βρίσκονται στα δυτικά της Χώρας καθώς και οι

άλλοι ναοί στα βουνά και στις δυτικές ακρογιαλιές ίσως να είχαν δώσει βάση για κάποια τοπική παράδοση ότι τα Σφακιά (η επαρχία, όχι το χωριό) είχαν εκατό εκκλησιές. Επίσης, η επαρχία των Σφακίων εκείνη την εποχή ήταν πιο επεκταμένη και συμπεριλάμβανε μέρος των σημερινών επαρχιών Σελίνου, Αποκορώνου και Αγίου Βασιλείου.

Μια άλλη θεωρία είναι ότι ο μπάριμπα- Μπαντζελιός σαν καλός ριμαδόρος που ήταν, χρησιμοποίησε τον αριθμό εκατό «ποιητική αδεία», (με ποιητική άδεια) δηλαδή με την ελευθερία που παρέχεται στον ποιητικό λόγο, ή στον ποιητή, για να τονίσει το μήνυμά του, τη φήμη και τη δόξα των Σφακίων.

Ο αριθμός εκατό έχει χρησιμοποιηθεί ανά τους αιώνες από ποιητές, στιχουργούς και από τον απλό λαό όταν θέλουν να εκφράσουν κάτι το μεγάλο, το σπουδαίο, το ασύγκριτο.

Ο Όμηρος στην Ιλιάδα αποκαλεί "Εκατόμπολιν" την αρχαία Κρήτη, ότι είχε εκατό πόλεις. « Ἄλλοι θ'οἱ Κρήτην εκατόμπολιν ἀμφενέμοντο...» (Β' 649). Αυτός είναι απλώς ένας χαρακτηρισμός για την Κρήτη ως ένα μεγάλο και σπουδαίο νησί με πολλές πόλεις. Αργότερα, στην Οδύσσεια, ο Όμηρος μας λέει ότι η Κρήτη είχε ενενήντα πόλεις «έν δ' ἄνθρωποι πολλοὶ ἀπειρέσιοι, καὶ ἐνήκοντα πόλεις» (Τ' 174). Ιστορικές μελέτες σήμερα μας λένε ότι οι οικισμοί της αρχαίας Κρήτης ήσαν περισσότεροι από εκατό, ο ακριβής αριθμός εξαρτάται από την χρονολογία της εποχής καθώς και της μελέτης. Οπότε το εκατό του Ομήρου ήταν ένα παράδειγμα αρχαίας χρήσης «ποιητικής αδείας».

Υπάρχουν πολλά άλλα παραδείγματα χρήσης του εκατό «ποιητική αδεία».

Ο ποιητής του Ερωτόκριτου λέει:²²

*Γρικήσετε του έρωτα θαμάσματα τά κάνει,
κ' εἰσέ θανάτους εκατό, ὅσ' αγαπούν, τσι βάνει.*

Και ο Ψαραντώνης τραγουδάει για τα «Εκατό δυο αρχοντόπουλα»:

*Εκατό δυο αρχοντόπουλα μια λυγερή αγαπούσαν
ενιούς-ενιούς τ' άλλου ετάσето η βεργολυγερή
μια νύχτα μια ημέρα τα εκατό και δυο
μα εκείνα παρακούσασι και ήρθαν ούλα αντάμα τα αρχοντόπουλα
και ήρθαν ούλα αντάμα τα εκατό και δυο.*

²² Ξανθουδίδου, Σ.Α. Ερωτόκριτος, Τομος 1, Α' Ενότητα, στίχοι 583-584, Ηρακλειο, 1915

Στην Ελληνική μυθολογία επίσης συναντούμε τους τρεις Εκατόγχειρες, τον Βριάρεω ή Αιγαιώνα, τον Κόττο και το Γύγη, παιδιά της Γης και του Ουρανού που είχαν εκατό χέρια και πενήντα κεφάλια.

Τον αριθμό εκατό τον συναντούμε και στη λαϊκή παράδοση:

Ο ναός της Παναγίας Εκατονταπυλιανής στην Πάρο, ένα σημαντικότερο θρησκευτικό μνημείο του νησιού και ένα από τα σπουδαιότερα παλαιοχριστιανικά μνημεία της Ελλάδας, είναι γνωστή ως Εκατονταπυλιανή. Οι κάτοικοι του νησιού συνέδεαν αυτόν τον ναό με την Αγία Σοφία της Κωνσταντινούπολης, και επειδή ήταν τόσο μεγαλοπρεπής ναός, όσο εκείνος της Αγίας Σοφίας με τις 100 πύλες, τον ονόμασαν Παναγία Εκατονταπυλιανή.

Στην Κρήτη έχουμε και άλλον ένα τοπικό θρύλο. Το Κέντρος, το περήφανο βουνό στο νομό Ρεθύμνης (1871 μ.), οι ντόπιοι λένε ότι έχει "εκατό μια φλέγες" (πηγές νερού), από τις οποίες οι εκατό είναι γνωστές και η μία άγνωστη, από την άγνωστη αυτή φλέγα "τρέχει τ' αθάνατο νερό".

Οι ξένοι επίσης χρησιμοποιούν την ίδια έκφραση σε ίδιες περιπτώσεις.

Έχουμε την Prague στην Τσεχία και την Ravia στην Ιταλία που λέγονται και οι δυο τους «πόλη των εκατό πύργων», την Rouen της Γαλλίας που ονομάζεται από τους κατοίκους της ως «πόλη με τα εκατό καμπαναριά», το Montreal του Καναδά που είναι «η πόλη με τις εκατό καμπάνες», η αρχαία πόλη Luxor της Αιγύπτου που είναι γνωστή ως η «πόλη με τις εκατό πύλες» και τελικά έχουμε και μια πόλη με εκατό εκκλησίες, η Corleone της Σικελίας!

Και στην καθημερινή ομιλία χρησιμοποιούμε ταχτικά τον αριθμό εκατό όταν θέλουμε να εννοήσουμε ότι κάτι είναι μεγάλο, ή γίνεται συχνά. Π.χ. «Θα στο πω εκατό φορές», «Συνέβη περισσότερο από εκατό φορές» «είναι εκατό φορές πιο μεγαλύτερη», «τα επόμενα εκατό χρόνια» και «είναι εκατό περίπου είδη».

Οπότε δεν πρέπει να παραξενευόμαστε που ο μπάμπα-Μπατζελιός χρησιμοποίησε τον αριθμό εκατό για να τονίσει ότι η Χώρα Σφακίων ήταν ένα μεγάλο και πλούσιο χωριό, με πολλές εκκλησίες.

Το συμπέρασμά μας λοιπόν από αυτήν τη μελέτη είναι ότι η παράδοση των εκατό εκκλησιών της Χώρας Σφακίων προέρχεται από το ποίημα του Δασκαλογιάννη. Ο ποιητής χρησιμοποίησε μια ποιητική "έκφραση", που πολλοί άλλοι ποιητές πριν από αυτόν χρησιμοποίησαν, για να τονίσει το μήνυμά του θρηνώντας την καταστροφή των Σφακίων.

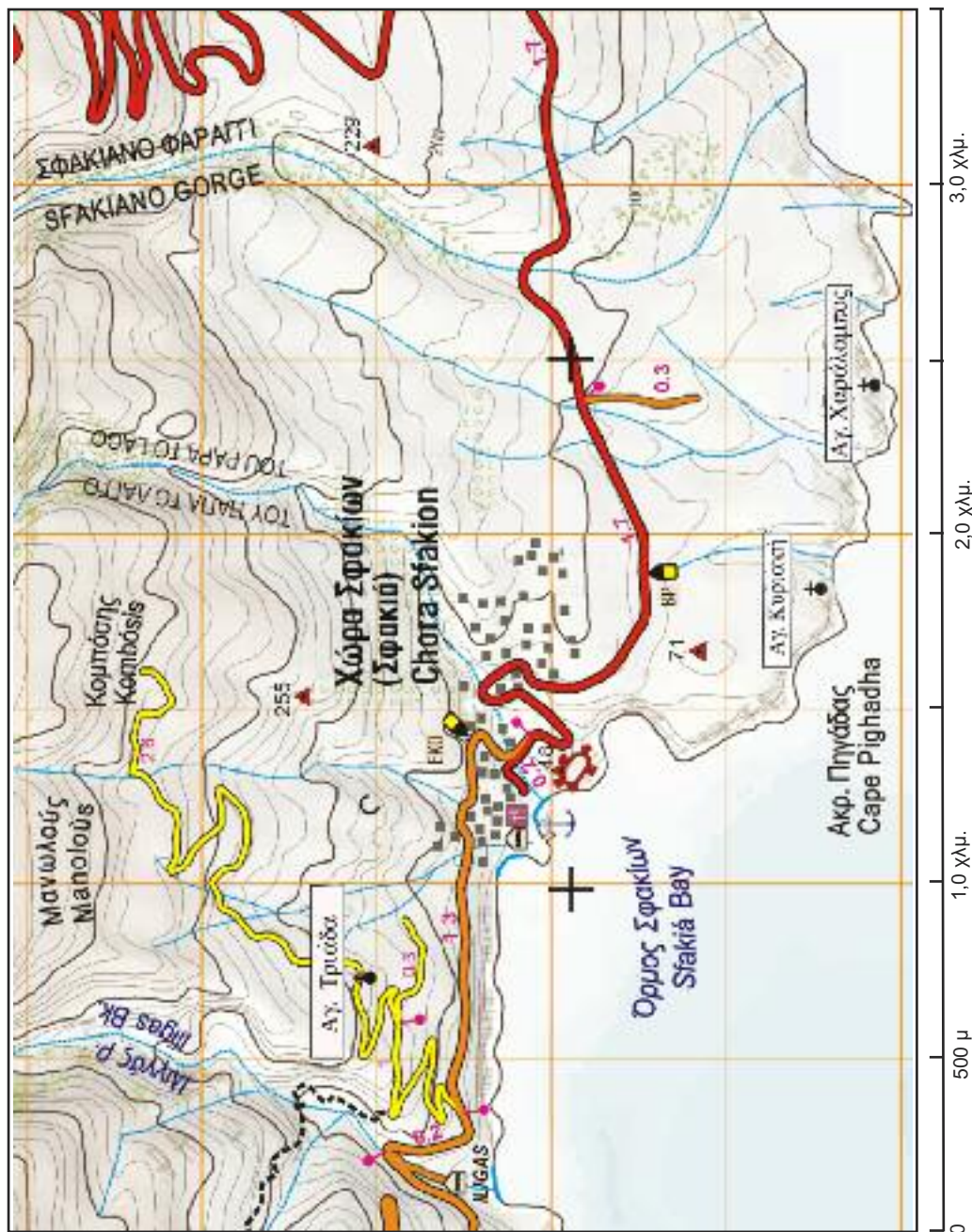
Μπορεί επίσης να χρησιμοποιήσει μια τοπική παράδοση, για τον μεγάλο αριθμό των εκκλησιών όλης της επαρχίας Σφακίων ως αριθμό εκκλησιών της Χώρας Σφακίων, ή κατά λάθος ή για να τονίσει το μήνυμά του.

Όποια και αν είναι όμως η πραγματικότητα, ένα είναι σίγουρο. Ότι το τραγούδι του απλού και αγράμματος τυροκόμου από το Μουρί μάς δίνει ανεκτίμητες ιστορικές πληροφορίες για τη ζωή και τους αγώνες των Σφακιανών για την επανάσταση και την κοινή λευτεριά καθώς και για το μαρτυρικό θάνατο του Εθνομάρτυρα Δασκαλογιάννη.

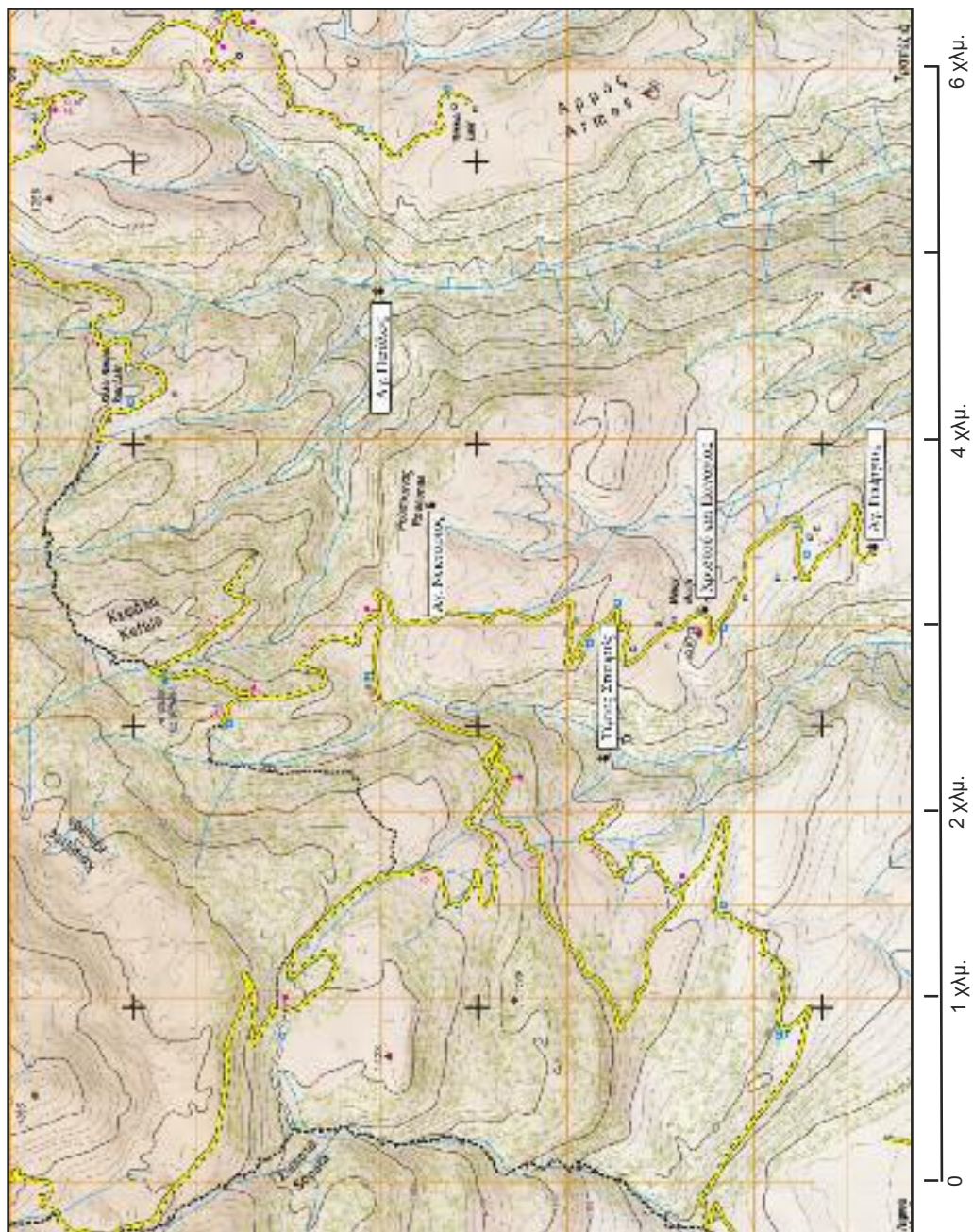
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ

1. Χάρτης Χώρας Σφακίων
2. Χάρτης περιφέρειας Χώρας Σφακίων
3. Χάρτης περιοχών Μουρί - Διχαλώματα
4. Κατάλογος ναών και συντεταγμένων τοποθεσιών

Χάρτης με τους τρεις ναούς έξω από την περιφέρεια της Χώρας Σφακίων

Χάρτης με τους ναούς στο Μουρί και στα Διχαλώματα στο Σφακιανό φαράγγι

Παράρτημα 4 / 1

		Τοποθεσία στον χάρτη				Σελίδα Βιβλίου
		Ελληνικό ΕΓΣΑ87 σε μέτρα	Συντεταγμένες Βόρεια Υ=389-	Συντεταγμένες Ανατολικά Χ=051-	Συντεταγμένες Βόρεια 35	
Αυ. Αρ.	Ιερός Ναός					
	ΟΜΠΡΟΣ ΓΙΑΛΟΣ					
1	Παναγίας (Εισόδια)	2337	5106	08' 13.8"	12' 05.3"	11
2	Αγ. Βαρβάρας	2301	5179	08' 12.4"	12' 07.7"	12
3	Αγ. Παντελεήμονα και Νικολάου	2231	5167	08' 09.6"	12' 07.3"	13
4	Χριστού	2256	5173	08' 10.6"	12' 07.5"	15
5	Ζωοδόχου Πηγής	2223	5182	08' 09.3"	12' 07.8"	15
6	Αγ. Ελευθερίου (σπήλαιο)	2215	5182	08' 09.3"	12' 07.8"	16
7	Αγ. Σπυριδώνα	2180	5108	08' 07.6"	12' 05.4"	16
8	Αγ. Γεωργίου	2107	5096	08' 04.7"	12' 05.0"	17
9	Αγ. Παρασκευής (σπήλαιο)	2187	5229	08' 07.9"	12' 09.3"	18
10	Αγ. Αντωνίου (σπήλαιο)	2221	5333	08' 09.2"	12' 12.7"	19
11	Αγ. Ιωάννη Θεολόγου	2447	4718	08' 18.1"	11' 52.7"	20
	ΜΕΣΟΧΩΡΙ					
12	Παναγίας (Ζωοδόχος Πηγή)	2539	5202	08' 21.8"	12' 08.4"	21
13	Αγ. Κωνσταντίνου και Ελένης	2597	5168	08' 24.1"	12' 07.3"	22
14	Αγ. Πάντων	2640	5150	08' 25.8"	12' 06.7"	23
15	Χριστού (Μεταμόρφωση) και Παναγίας (Κοίμηση της Θεοτόκου)	2689	5183	08' 27.7"	12' 07.8"	29
16	Αγ. Ιωάννη Ριτολόγου	2805	5122	08' 32.3"	12' 05.8"	32
17	Αγ. Νικολάου	2715	5090	08' 28.7"	12' 04.8"	33
18	Αγ. Αναργύρων	2777	5213	08' 31.2"	12' 08.8"	34
19	Προφήτη Ηλία	2805	5232	08' 32.3"	12' 09.4"	35
20	Τιμίου Σταυρού	2893	5399	08' 35.8"	12' 14.8"	36

Παράρτημα 4 / 2

		Τοποθεσία στον χάρτη				Σελίδα Βιβλίου
		Ελληνικό ΕΓΣΑ87 σε μέτρα	Διεθνές WGS84 σε μίρες	Συντεταγμένες Βόρεια	Συντεταγμένες Ανατολικά	
Αυ. Αρ.	Ιερός Ναός	Συντεταγμένες Ανατολικά Χ=051-	Συντεταγμένες Βόρεια Υ=389-	Συντεταγμένες Ανατολικά 24	Συντεταγμένες Βόρεια 35	
	ΘΩΛΟΣ					
21	Αγίων Αποστόλων	2959	5153	08' 38.4"	12' 06.8"	37
22	Υπαπαντή του Σωτήρος	2868	5143	08' 34.8"	12' 06.5"	41
23	Αγ. Ιωάννη Προδρόμου και Ιωάννη Θεολόγου	2845	5054	08' 33.9"	12' 03.6"	43
24	Αγ. Αθανασίου	2759	4996	08' 30.5"	12' 01.7"	44
25	Αγ. Γεωργίου	2621	4958	08' 25.0"	12' 00.5"	45
26	Αγ. Γεωργίου	2752	4891	08' 30.2"	11' 58.3"	46
27	Παναγίας (Εισόδια)	2881	4937	08' 35.3"	11' 59.8"	47
	ΓΕΩΡΓΙΤΣΙ					
28	Αγ. Γεωργίου	2574	5380	08' 23.2"	12' 14.2"	49
29	Παναγίας (Κοίμηση)	2541	5497	08' 21.9"	12' 18.0"	51
30	Χριστού	2547	5500	08' 22.1"	12' 18.1"	54
31	Αγ. Παρασκευής	2392	5426	08' 16.0"	12' 15.7"	56
32	Αγ. Νικολάου	2387	5398	08' 15.8"	12' 14.8"	58
33	Παναγίας (Ευαγγελισμός)	2448	5534	08' 18.2"	12' 19.2"	60
34	Αγ. Παρασκευής (σπήλαιο)	2895	5500	08' 35.9"	12' 18.3"	61

Αυ. Αρ.		Ιερός Ναός		Τοποθεσία στον Χάρτη				Σελίδα Βιβλίου
				Ελληνικό ΕΓΣΑ87 σε μέτρα		Διεθνές WGS84 σε μοίρες		
				Συντεταγμένες Ανατολικά Χ=051-	Συντεταγμένες Βόρεια Υ=389-	Συντεταγμένες Ανατολικά 24	Συντεταγμένες Βόρεια 35	
		ΕΞΩ ΑΠΟ ΤΙΣ ΤΕΣΣΕΡΙΣ ΣΥΝΟΙΚΙΕΣ						
35	Αγ. Τριάδος	1760	5508	07' 51.0"	12' 18.4"		62	
36	Αγ. Κυριακής (στηλίαο)	2814	4253	08' 32.6"	11' 37.6"		64	
37	Αγ. Χαραλάμπους (στηλίαο)	3388	4060	08' 55.2"	11' 29.5"		66	
		ΑΛΛΕΣ ΕΚΚΛΗΣΙΕΣ ΤΗΣ ΕΝΟΡΙΑΣ ΤΗΣ ΧΩΡΑΣ ΣΦΑΚΙΩΝ						
		ΜΟΥΡΙ						
38	Χριστού και Παναγίας (Γέννηση της Θεοτόκου)	1105	9215	07' 25.3"	14' 18.7"		69	
39	Αγ. Γεωργίου	1406	8331	07' 37.2"	13' 50.0"		72	
40	Αγ. Νεκταρίου	1635	(390) 0810	07' 46.3"	15' 10.5"		73	
41	Τιμίου Σταυρού	0321	9751	06' 54.3"	14' 36.2"		74	
		ΔΙΧΑΛΩΜΑΤΑ - ΚΑΛΟΙ ΛΑΚΚΟΙ						
42	Αγ. Παύλου	2798	(390) 1007	08' 32.4"	15' 16.8"		78	

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αντουράκης, Γ.Β. “Θέματα αρχαιολογίας και τέχνης”, Τόμος Β’: Κρητικές μελέτες, Αθήνα 1998.
- Κελαϊδής, Π. Σ. “Εγκυκλοπαίδεια των Σφακίων”, Αθήνα, 2007.
- Κελαϊδής, Π. Σ. “Ριζίτικα για τα Σφακιά”, Τόμος Α, Αθήνα 1983, Τόμος Β, Αθήνα 1984.
- Ξανθουδίδης, Σ. Α. “Επίτομος Ιστορία της Κρήτης”, 1909 (Επανεκδοση, Αθήνα, 1994).
- Ξανθουδίδης, Σ. Α. “Η Ενετοκρατία εν Κρήτη και οι κατά των Ενετών αγώνες των Κρητών”, Αθήνα, 1939.
- Παπαδοπετράκης, Γ. “Ιστορία των Σφακίων”, Αθήνα, 1888 (Επανεκδοση 1971).
- Σπανάκης, Σ. Γ. “Κρήτη, Τουρισμός-Ιστορία-Αρχαιολογία”, Ηράκλειο, 1964.
- Σπανάκης, Σ. Γ. “Πόλεις και χωριά της Κρήτης”, Ηράκλειο, 1991.
- Ψιλάκης, Β. “Ιστορία της Κρήτης” (Μεταγλωττισμένη), Αθήνα, 1970(;).
- Ψιλάκης, Ν. “Βυζαντινές εκκλησίες και μοναστήρια της Κρήτης”, Ηράκλειο, 1999.
- Ψιλάκης, Ν. “Μοναστήρια και ερημητήρια της Κρήτης”, Ηράκλειο, 1994.
- Buondelmonti, C. “Ένας γύρος της Κρήτης στα 1415”, μετάφραση Μάρθα Αποσκίτη, Ηράκλειο, 1983.
- Dapper, O. “Description des isles de L’Archipel...,” Amsterdam, 1703.
- Tournefort, de J.P. “Relation d’ un voyage du Levant”, Paris, 1718.

Έρευνα εντοπισμού και καταγραφής ναών στην ενορία
της Χώρας Σφακίων καθώς και έρευνα ιστορικών και άλλων πηγών
για την εξακρίβωση ενός τοπικού θρύλου.

Η Αποκαθήλωση και ο Επιτάφιος Θρήνος.
Τοιχογραφία του 15ου αιώνα από το ναό των Αγίων Πάντων με
εξήγηση σε απλή κρητική διάλεκτο:

ΖΗΤΗΣΑ ΤΟ ΧΡΗΣΤΟ ΤΟΥ ΠΙΛΑΤΟ ΚΕ ΚΑΤΕΒΑΣΑΤΟΝΕ
ΑΠΤΟ ΣΤΑΒΡΟ

ISBN 978-960-930339-2